

Proje no: 106K253

Azerbaycan ve Türkiye'de Siyasi Değişim ve Modernleşme Bağlamında Siyasi Karikatür

Yrd. Doç. Dr. Salih Bıçakcı

Yrd. Doç. Dr. Rabia Karakaya Polat

OCAK 2008

İSTANBUL

ÖNSÖZ

Karikatür projesi zekanın kıvrımlarında dolaşmak için ideal bir araçtı. İlk başladığımız günlerde 21. yüzyılın çocukları olarak görselliği tam anlamıyla anladığımızı zannediyorduk. Hangi karikatür bizi şaşırtabilirdi ki! Eleştiri hele de kendini eleştiri ne kadar büyük olabilir bilmiyorduk. Molla Nasreddin ve Akbaba'nın tozlu sayfalarında dolaşmak bize farklı bir bakış açısı kazandırdı. Resimleri okumayı, ayrıntılarda gizli mesajları anlamayı öğretti.

Sergi ve akademik yayın olarak çıktığımız bu yolda epey ilerledik. Bir yandan akademik bir makaleyi hazırlarken proje raporumuzu da tamamladık. Nihai hedefimiz bir makale yayınlamak ve karikatürleri sergilemektir. Ümit ediyoruz ki, bu anlamlı grafikleri öğrencilerimizle derslerde de paylaşabiliriz. Projemizin ara raporunun bizi 2 aydan fazla bir süre bekletmesi, bizi zaman zaman ümitsizliğe itti. Ancak son satırları yazdığımız şu anda sadece bir projeyi bitirmenin heyecanını yaşıyoruz. Bu projenin ilk adımında bize destek olan Işık Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri fonuna bizi desteklediği için teşekkürü borç biliriz. TÜBİTAK Sosyal Bilimler Araştırma Grubu olmasaydı sanırım bu imkanı bulup tarihin görselliklerini ve modernleşme ile hesaplaşmasını ortaya çıkaramazdık. Maddi olarak bizi destekleyen TÜBİTAK'a, sorularımıza ve problemlerimize yılmadan çözüm üreten Aydoğan Kars'a, başımız sıkıştığında orada olan Arzu Kepoğlu'na yardımları için müteşekkirimiz. Bütün bu desteklerin yanısıra bize mikrofilmleri tararken ve kaydederken yardım eden

öğrencimiz Dilek Özbeşleroğlu'nun gayretkeş çalışması bu projeyi tamamlamamızı sağlayan en önemli etkidir. Kendisine kelimelerin yetersizliğine sığınarak teşekkür ederiz. Son olarak bu çalışmamızla TÜBİTAK'a başvurmamızı teşvik eden Prof. Dr. Bülent Aras'a minnettarız.

Bu projenin son adımlarında ailemizden çaldığımız günler için de onlara özür borçluyuz. Her iki araştırmacı da eşine ve çocuklarına sabırlı bekleyişleri, anlayışları için sonsuz müteşekkirdir.

İÇİNDEKİLER

Abstract	9
Giriş	11
Karikatür ve Siyaset	13
Akbaba ve Molla Nasreddin	17
Azerbaycan ve Türkiye’de Modernleşme Hareketleri	19
Modernite ve Modernleşme	21
Modernite ve Modernitenin boyutları	21
Batılılaşma olarak Modernleşme	23
Modernitenin itici güçleri	24
Modernleşme sürecinin çeşitli boyutları ve zorlukları	26
Yöntem-Metodoloji	28
Modernleşme ve Kadın	32
Batı İmgesi	37
Eğitim’de modernleşme	45
Gündelik Hayatta Modernleşme	54
Sonuç	59

Referanslar	62
Ekler	67
Proje Özet Bilgi Formu	108

TABLO VE ŞEKİL LİSTELERİ

Karikatürler:

1-Molla Nasreddin 1929-No: 5

2-Molla Nasreddin 1929-No: 5

3-Akbaba 1339-No: 17

4-Molla Nasreddin 1909-No: 4

5-Molla Nasreddin 1909-No: 18

6-Akbaba 1339-No: 17

7-Akbaba 1338-No: 3

8-Molla Nasreddin 1909-No: 44

9-Akbaba 1339-No: 12

10-Molla Nasreddin, 1909-No: 3

11-Molla Nasreddin 1908-No: 12

12-Akbaba 1340-No: 42

13-Akbaba 1339-No: 38

14-Akbaba 1338-No: 2

15-Molla Nasreddin 1929-No: 4

16-Molla Nasreddin 1908-No: 21

17-Molla Nasreddin 1908-No: 2

18-Molla Nasreddin 1908-No: 23

19-Akbaba 1338-No: 2

20-Akbaba 1339-No: 33

21-Akbaba 1340-No: 17

22-Akbaba 1341-No: 19

23-Akbaba 1339-No: 29

24-Molla Nasreddin 1908-No: 2

25-Molla Nasreddin 1910-No: 18

26-Molla Nasreddin 1908-No: 37

27-Molla Nasreddin 1917-No: 1

28-Molla Nasreddin 1929-No: 2

29-Akbaba 1338-No: 4

30-Akbaba 1339-No: 29

31-Akbaba 1339-No: 36

32-Molla Nasreddin 1923-No: 17

33-Molla Nasreddin MN2-No: 2

34-Akbaba 1339-No: 32

35-Akbaba 1342-No: 29

36-Molla Nasreddin 1913-No: 24

37-Molla Nasreddin 1910-No: 29

38-Molla Nasreddin 1927-No: 1

39-Akbaba 1343-No: 15

40-Molla Nasreddin 1913-No: 8

Abstract

The research examines the political change and modernization processes of Azerbaijan and Turkey through an analysis of political cartoons. The research takes a comparative approach in analyzing the way in which political cartoons reflect the major tensions, issues and debates within the modernization and nation-building processes of these two countries. The research is based on a close examination of political cartoons that were published in Molla Nasreddin and Akbaba both of which were influential humor magazines in the respective countries. The analysis of political cartoons reveals the differences and similarities between the modernization processes of Turkey and Azerbaijan. The research develops an alternative perspective to mainstream accounts of political change and modernization. In a time in which visual literacy is so important, the research contributes to the development of how we should look at visual representations of social phenomena.

Keywords: Political cartoons, political change, modernization, Westernization, Azerbaijan, Turkey

Özet

Bu araştırma, siyasi karikatürlerin çözümlenmesi yoluyla Azerbaycan ve Türkiye'deki siyasi değişim ve modernleşme süreçlerini incelemektedir. Modernleşme ve ulus kurma sürecinde siyasi karikatürlerin yansıttığı konular, tartışmalar ve gerginlikler karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Araştırmanın ampirik yanı iki ülkede önemli yer tutan Molla Nasreddin ve Akbaba dergilerinde belirlenen yıllarda yayınlanan karikatürlerin detaylı çözümlenmesine dayanmaktadır. Bu inceleme iki ülkedeki modernleşme süreçleri arasındaki fark ve

benzerlikleri ortaya çıkarmaktadır. Araştırma, ana akım siyasi değişim ve modernleşme yaklaşımlarına alternatif bir yaklaşım geliştirmekte ve görsel okuryazarlığın bu derece önem kazandığı bir dönemde, sosyal gerçekliğin görsel yansımalarını nasıl okumanız gerektiği konusuna katkıda bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Siyasi karikatür, siyasi değişim, modernleşme, Batılılaşma, Azerbaycan, Türkiye

GİRİŞ

Bu araştırma, siyasi karikatürlerin çözümlenmesi yoluyla Azerbaycan ve Türkiye'deki siyasi değişim ve modernleşme süreçlerini incelemektedir. Modernleşme ve ulus kurma sürecinde siyasi karikatürlerin yansıttığı konular, tartışmalar ve gerginlikler karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Araştırmanın ampirik yanı iki ülkede önemli yer tutan Molla Nasreddin (1909-1931) ve Akbaba dergilerinde (1924-1938) yayımlanan karikatürlerin detaylı çözümlenmesine dayanmaktadır. Bu inceleme ile iki ülkedeki modernleşme süreçleri arasındaki fark ve benzerlikler ortaya çıkarılmaktadır.

Karikatür genellikle geleneksel bazı imgeleri kullanan, dinî, siyasi ve sosyal konularda hiciv ve mizah içeren, kurulu düzeni eleştiren, çizgi, resim ve yazıya dayanan bir anlatım biçimidir. Siyasi karikatür şimdiki zamanı ve geçmişteki olayları anlamak için kullanılan kendine özgü açıklayıcı bir kaynaktır. Özellikle iktidar güçlerinin hakimiyet alanındaki meşruiyet çizgilerini aşmadan çizerin kendi fikirlerini ifade edebildiği bir araçtır. Karikatürler ayrıca içinde buldukları dönemin saç ve giyim modası, davranış kalıpları, kullanılan eşyalar kısaca değişim, modernleşme ve Batılılaşmanın gündelik hayattaki yansımaları hakkında ipuçları vererek araştırmacılara eşsiz bir arşiv sağlar.

Bu rapor, modernleşme ve Batılılaşma literatürlerinden ve seçilmiş siyasi karikatürlerden faydalanarak Azerbaycan ve Türkiye'deki siyasi değişim ve modernizasyon süreçlerini incelemektedir. Her ne kadar siyasi karikatürler belli bir dönemdeki sosyal ve siyasi gelişmeleri analiz etmede önemli bir kaynak haline gelmiş olsa da bu alanda yapılmış olan karşılaştırmalı araştırmaların sayısı oldukça kısıtlıdır. Kültürel ve sosyal bazı özelliklerin yanında Azerbaycan ve Türkiye birbirine yakın zamanlarda benzer ulus kurma süreçlerinden geçmiştir. Her iki ülkede de İslam, kılık-kıyafet, kadın hakları, eğitim, gündelik hayat gibi

alanlardaki modernleşme, Batılılaşma gibi konular hararetle tartışılmış ve karikatüristler için de önemli bir kaynak olmuştur. Üstelik, sözü edilen modernleşme ve siyasi değişim süreçleri ne Azerbaycan ne de Türkiye’de tamamlanmış süreçler değildir. Günümüzde de modernleşme, Batılılaşma ve kimlik temelli tartışmalar önemlerinden birşey kaybetmeden devam etmektedir. Bu çalışma bu çerçevede üretilen ana akım modernleşme hikayelerine karikatür incelemesi üzerinden bir alternatif getirerek modernleşme, kimlik, Batılılaşma tartışmalarına katkıda bulunmaktadır.

Rapor dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde karikatür tarihi ile karikatür ve siyaset ilişkisi ele alınmakta ve incelenen dergiler hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde Azerbaycan ve Türkiye’deki modernleşme hareketleri incelenmekte ve modernitenin boyutları, modernleşme ve Batılılaşma ilişkisi, modernleşmenin itici güçleri ve zorlukları ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde araştırmanın yöntemi hakkında bilgi verilmektedir. Son bölüm ise araştırmanın sonuçlarını şu dört tema altında tartışmaktadır: modernleşme ve kadın; Batı imgesi, eğitimde modernleşme ve gündelik hayatta modernleşme.

1. BÖLÜM

Bu bölümde karikatür tarihi ve karikatür-siyaset ilişkisi ele alınmaktadır. Ayrıca araştırmaya konu olan karikatürlerin yayınlandığı Molla Nasreddin ve Akbaba dergileri hakkında bilgi verilmektedir.

Karikatür ve Siyaset

Bir kağıt parçasında ya da bir gazete sayfasında görüp, gülüp geçtiğimiz karikatürler esasında mahir bir elin sesler yerine çizgilerin gücüne inanarak çizdiği tasvirdir. Karikatürler onlarca paragrafın anlattıklarını iki karede konuşma balonları ve abartılı çizimlerle ifade edebilme gücüne sahiptir. Nüfusun büyük çoğunluğunun okur-yazar olmadığı bir toplumda basın sadece elit kesimi anlamamıza yarayan bir kaynak gibi görünebilir. Bu engel karikatür için geçerli değildir. Palmira Brummet'in (2003) dediği gibi "en ünlü ve en çok okunan gazeteler bazen hikayenin bütünü anlatmaz". Karikatür kelimesinin etimolojisinde Latince yüklemek ve doldurmak manasına gelen *carricare* kelimesi vardır. Bu da karikatürün gündelik kullanımda gözden kaçan bir anlamına dikkatimizi çeker. Karikatürde insanların, şekillerin ve bütün nesnelerin gündelik yaşamın içinde taşıdığı manaların abartarak ya da yeni anlamlar yüklenerek ortaya çıkması söz konusudur. İngilizce'ye 1748'de İtalyanca olan *caricatura* kelimesinden geçmiştir. İtalyanca'da kelime hiciv içeren veya yeren resim anlamını taşımaktadır. Kelime Türkçe'ye Fransızca'dan geçmiştir. Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde, "İnsan ve toplumla ilgili her tür olayı konu alarak abartılı bir biçimde veren, düşündürücü ve güldürücü resim" şeklinde tanımlanmıştır. Bütün tanımlardan anlaşıldığı gibi karikatürde görsel tasvirin olumlu ya da olumsuz şekilde iğneleyici bir tutum içinde olduğunu görüyoruz. Her zaman konforu ve rahatlığı bozan dolayısıyla da genel kabul görmüş tutumların dışında bir fikri ifade etme eğiliminin oldukça yüksek olduğu düşüncesine bu tanımlar sayesinde ulaşmak mümkündür.

Karikatür kavramı kültürümüzde Batı medeniyetinin bir ürünü olarak girmiştir. Karikatürün Batı'daki ilk uygulamalarının, Leonardo da Vinci'nin ideal şeklin bozulması kavramıyla ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Hoffman, 1957). Bu çizimlerin arasında

'grotesque' tabir edilen gülünç ve abartılı çizimler karikatürün ilk örneği olarak kabul edilir. Da Vinci'yi Agostino ve Annibale Carracci takip etmiştir (Kwakkelstein, 1991). Bazı kaynaklarda İtalyanca *caricatura* kelimesini ilk kez Annibale Carracci'nin kullandığından da bahsedilmektedir (Ana Britannica, 2004). Batı'da ortaya çıkan reform hareketlerinin sebeplerinden olan matbaa ve baskı teknikleriyle birlikte propagandanın biçimi de değişmiştir. Luther taraftarlarının karikatürü propaganda malzemelerinde yoğun olarak kullandığı bilinmektedir. Özellikle de Papa'yı yermek amacıyla şimdiki karikatür anlayışımızdan uzak olan çizimlerin varolduğu bilinmektedir. Albrecht Dürer'in bu doğrultuda yaptığı çizimler de karikatür sınıflamasında yer almaktadır (Bainton, 1947).

Avrupa'da ortaya çıkan bu karikatür kültürü çok kısa sürede yeni kıta Amerika'ya da sıçradı. Aydınlanma dönemi, Fransız devrimi ve Endüstri devrimi gibi kıta Avrupa'sını temelden sarsan olaylar sayesinde karikatür'ün popüleritesi arttı. Soğuk savaşlarda öldürmeyen silah olarak kullanılmaya başlandı. Öte yandan, karikatürler propaganda faaliyetlerinde insanları ikna etmek için yüzlerce sayfalık metinlerle anlatılması mümkün olmayan vurucu mesajları bir çırpıda vermekte başarılı oldular.

'Bir resim bin kelimeye bedeldir' sözünün gerçekleşmesi olarak iletişim dünyasında ortaya çıkan karikatürün cazibesinin artmasında baskı tekniklerinin gelişimi de önemli bir rol oynadı. Baskı tekniklerinin ve baskılı malzemenin artmasıyla birlikte karikatürler de artmaya başladı. Ancak karikatür'ün Doğu'da özellikle de İslam ülkeleri coğrafyasında gelişimi farklı bir yol takip etmiştir. Resim ve tasvir yasakları sebebiyle bu coğrafyada görsel anlatım minyatürden öteye geçmemiştir. Minyatürler esas itibariyle iki boyutlu olduğu için resim kategorisinde değerlendirilmemiştir. Kişilerin önemi büyüklük ve küçüklükleriyle ifade edilmiştir. Avrupa karikatürlerinde görülen alaycı anlatım (grotesque) minyatürlerde de dikkati

çeker. Özellikle Mehmet (Muhammed) Siyah Kalem'in 15. yüzyıla ait nadir örneklerden olan çalışmasında bu abartılı yaklaşım ilk bakışta dikkati çeker.

Karikatürlerin özünde bulunan alaycı ve abartılı anlatım tarzı Türk kültüründe erken dönemlerden beri mevcuttu ama bu daha çok sözlü gelenekte kendini gösteriyordu .Türk kültüründe karikatürlerde kullanılan abartılı ve hicveden temaları görmek mümkündür. Karagöz ve Hacivat'la başlayan bu hicviye geleneği kendini Nasreddin Hoca, Keloğlan ve Bektaşî fıkralarıyla sürdürdür. Batı dünyasının tanımladığı şekliyle karikatür matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmasıyla Doğu'da hayat buldu. Gazetelerin sayısının artmasıyla birlikte karikatürler de artmaya başladı. Ancak bu artış sözlü kültürdeki hicviye geleneğini sonlandıramadı. Sözlü gelenek toplum içinde nefes alıp veren, gün geçtikçe büyüyen canlı bir organizmadır. Dolayısıyla sadece mesajları değil, araçları da coğrafyadan coğrafyaya değişmiştir. Molla Nasreddin Orta Asya'dan Anadolu'ya gelirken Nasreddin Hoca olmuştur. Halbuki karikatürlerdeki mesajlar basıldıkları anlarda donmuş kalmışlardır. Mesajları hiç kirlenmemiş olmakla birlikte çoğu zaman sayfaların arasında sıkışıp kalmaya mahkum olmuşlardır. Çizildikleri ve yayımlandıkları an için vurucu ve derinlikli mesajlar verebilen karikatürler sonrasında aynı etkiyi gösteremezler. Halbuki sözlü geleneğin ürünleri mesajlarını günün ihtiyaçlarına göre düzenleyebilmektedir.

17. Yüzyılın sonrasında başlayan yenileşme hareketleri ve ticari ilişkiler Osmanlı Devleti ile Batı medeniyeti arasındaki etkileşimi artırmıştır. Osmanlı Devleti kaybettiği gücünü elde etmenin yolunun öncelikle askeri modernleşme olduğu kanaatiyle öncelikle askeri alanda birçok yenilik hamlesi yaptı. Yenilik hamlelerin merkezinde asker olduğu için bu kurumla ilgili eğitim kurumları, kıyafet düzenlemeleri yapıldı. Bu eğitim kurumlarında ders vermeye başlayan eğitimcilerle birlikte Fransızca ülkenin elit sınıfını oluşturan askerler arasında

konuşulur hale geldi. Artık bu dile ait kültür de toplum tarafından tanınmaya başlanmıştı. Bu modernleşme sürecinde halkı bilgilendirmek ve yönetimi eleştirmek amacıyla gazeteler ve dergiler basıldı. Modernleşme taraftarı olarak bilinen II Mahmud'un isteği üzerine devlet tarafından 11 Kasım 1831'de Takvim-i Vekayi ilk Türkçe gazete olarak yayınlandı. Devletin desteği ile çıkan ama tam bağımsız diyemeyeceğimiz Ceride-i Havadis gazetesi Osmanlı Devleti'nin ikinci gazetesi olarak 1840 yılında yayınlandı. Baskı tekniklerinin gelişmesi ve okur sayısının artmasıyla birlikte 1850 yılına gelindiğinde Fransızca, İtalyanca, Rumca, Ermenice ve Farsça olmak üzere on altı gazetenin yayınlandığı görülmektedir. 1860 yılına gelindiğinde şahsi teşebbüsler artmış ve ilk özel gazete olan Tercüman-ı Ahval yayın hayatına başlamıştır. Başyazarı Şinasi olan Tercüman-ı Ahval'i ikinci özel gazete olarak Tasvir-i Efkar takip etti. Özel gazetelerin sınır tanımayan eleştirileri sebebiyle 1864 yılında bu konuya ait düzenleme yapılarak "Matbuat nizamnamesi" yürürlüğe girdi. Ancak bu nizamname beklenen faydayı sağlayamayınca 1867 yılında tekrar düzenleme yapıldı. Böylece Osmanlı basını sansür mekanizmasıyla tanıştı. İşte tam bu noktada karikatürler ortaya çıktı ve alternatif bir iletişim dili oluşturdu. Karikatürün, bir çizerin çizdikleriyle tam olarak neyi kastettiğini anlamının zorluğundan ötürü olası bir sansürden sıyrılmayı sağlama gibi bir özelliği olduğunu da unutmamak lazımdır (Mallet, 1996). Bu açıdan incelenen dönemin muhalif düşüncesi hakkında da ipuçları verir. Abartılı ve iğneleyici tasvirleriyle karikatürler Osmanlı toplumunda kısa sürede kabul gördü. Teodor Kasap'ın 1870'te çıkardığı Diyojen Dergisi'nin ilk karikatürü yayınlayan dergi olduğu sanılmaktadır. Daha önceleri Fransızca ve Rumca yayınlanan bu dergi 24 Kasım 1870 tarihinden sonra Türkçe olarak yayınlanmaya başladı. Karikatürlerle ağırlıklı olarak mesaj veren Diyojen bile yayın durdurma ve yayından men cezalarına engel olmadı (Çakır, 2006). Karikatürlerin yoğun olduğu mizah dergilerinin sayısı İkinci Meşrutiyet'in

ilanıyla birlikte arttı. Bu dönemde ard arda çıkan Karagöz, Geveze, Dalkavuk, Davul gibi dergiler de siyasi karikatürün ilk örneklerini verdiler.

Akbaba ve Molla Nasreddin hakkında

İncelediğimiz dergilerin modernleşme bağlamında iyi anlaşılması için bunların amacı, en çok işlediği temaların ne olduğu, yazar-çizer profili, ideolojik duruşu, iktidara karşı tutumu, ne kadar bağımsız olduğu ve kimlere hitap ettiği hakkında da bilgiye sahip olmamız gerekiyor. Akbaba için kurucusu Yusuf Ziya Ortaç'ın aşağıdaki tanımlaması faydalı olacaktır (1963).

"İstanbul'da yayımlanmış mizah dergisi (7 Aralık 1922- 28 Aralık 1977). Kurucuları Yusuf Ziya (Ortaç) ve Orhan Seyfi'dir. Başlangıçta haftada iki defa çıkıyordu, sonra haftalığa döndü. Akbaba , İstanbul'un işgalden, kurtuluşundan ve Osmanlı saltanatının sona erişinden sonra, yeni Türkiye'nin havasını taşıyan bir içerikle sunuldu. Ankara'ya karşı saltanatın savunuculuğunu yapmış olan Refik Halid'in (Karay) Aydede' sinin yerine geçti. Dolayısıyla daha başından itibaren Kemalist hareketin ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nun yanında yer aldı.

Akbaba okuyucusuna, İstanbul merkezli bir yaşamı, İstanbul yaşamının şakalarını, nüktelerini sunmuştur. Halk düzeyine inmeyip memurlar, orta halliler ve aydın kesime hitap etti. İlk sayısındaki Halil Nihad'ın "Var ise eğer şehir-i İstanbul'da maaşın" nakarathı "Memurların Şarkısı" şiiri, hedef aldığı kesimi iyi belirler. Bu niteliğiyle yeni bir "Cumhuriyet Dönemi İstanbullusu" biçimlendirmeye çalıştı. Sütunlarında, İstanbul sanat ve kültür çevrelerinin, orta ve üst tabaka insanların yaşamları yer aldı. Kent, sorunları, belediye hizmetleri yoğun şekilde konu edildi. Bu yanıyla Türkiye'deki değişmeden çok, İstanbul'un değişmesinin belgeseli halindedir. Anadolu'ya da bu açıdan bakar.

Siyasi eğilimi dolayısıyla rejimle birlikte hareket etmiş, birinci sayısında belirttiği gibi ne kuş ne de deve olmak iddiası güdüp “yumuşak hicvi” seçmiştir. Bu yüzden siyasi ortamın kızıştığı dönemlerde (Serbest Fırka olayını etkisi [1931-1933] ve çok partili hayata geçiş [1949-1951] döneminde kitlelerin ilgisini kaybetmiş ve yayınına ara vermiştir”.

Molla Nasreddin iki haftada bir yayınlanan sekiz sayfalık bir dergi olarak Azerbaycan tarihinde önemli bir yer edinmiş ve 20. yüzyılda entelektüel düşüncenin ve hareketin gelişmesine derin bir etki yapmıştır¹. 7 Nisan 1906 tarihinde yayın hayatına başlamış ve 1931’e kadar 25 yıl yayınlanmıştır. Molla Nasreddin ülkede 1927’de yaşanan harf devrimini bizzat yaşayarak okurlarına değişim sürecinde ortaklık etti. Celil Mehmetkuluzâde’nin (Mirza Celil) (1866-1932) editörlüğünde çizerleri, şairleri ve yazarlarıyla birlikte Azerbaycan’ın başlıca politik ve sosyal meselelerine değindiler. İran ve Rusya arasındaki Azerbaycan, Kolonyel baskı, Azerbaycan’ı beğenmeyen aydın kesim, kadının toplumdaki yeri, güvenlik ve ekonomik şartların zorluğu, ruhban sınıfın iki yüzlülüğü, rical’in bozulması, eğitimsizlik, alfabe değişikliği Molla Nasreddin’de sıklıkla işlenen konulardı. 1920 yılında Bolşeviklerin baskısıyla Molla Nasreddin kapatıldı. Mirza Celil Tebriz’e taşınarak dergisini orada çıkarmaya devam etti. Bu da savunduğu modernleşme ve halkın eğitilmesi fikrine ne kadar sadık olduğunun bir göstergesidir. Derginin karikatürlerinde sık sık boy gösteren Molla Nasreddin figürü bir maskot, halktan biri, halkın sesi, bazen alaycı, kurnaz ya da sadece gözleyen kişi olarak görülmektedir.

¹ http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/43_folder/43_articles/43_mollamaq.html, 30.10.2005

2. BÖLÜM

Bu bölümde Azerbaycan ve Türkiye'deki modernleşme hareketleri incelenmekte ve modernitenin boyutları, modernleşme ve Batılılaşma ilişkisi, modernleşmenin itici güçleri ve zorlukları ele alınmaktadır.

Azerbaycan ve Türkiye'de Modernleşme Hareketleri

Türkiye'de değişimin zirvesi 1924'te yeni Anayasa'nın kabulü ile başlayıp, değişimin öncüsü olan Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938'de ölümüne kadar devam eden süredir. Ancak bu dönem aslında Osmanlı Devleti döneminde başlayan modernleşme projesinin bir devamı olarak nitelendirilmelidir. Mustafa Kemal bizzat kendisi bu modernleşme sürecinde açılmış okullarda eğitim görerek, yeni askeri sistemin içinde yerini almıştır. 1924 sonrasında yeni inşa edilen bir ulus devlet olan Türkiye hem ekonomik hem de sosyal açıdan kritik problemlerle uğraşmaktadır. Üretim ve Eğitim Türkiye Cumhuriyeti modernleşmesinin üzerinde odaklandığı iki ana meseledir. Bu konular etrafındaki diğer bütün sosyal meseleler bu değişimden nasibini almıştır. Bürokrasiden giyime, dilde değişimden kadının toplumdaki rolüne kadar bütün konular karikatürlerde işlenmiştir. Savaşta büyük bir erkek nüfusu kaybeden bir ülkede kadınların eğitim alması ve üretime katılması da ölüm kalım savaşını başarıyla tamamlamış bir cumhuriyet için aşılamayacak bir engel olarak gözükmemektedir. Türk modernleşmesinin ikinci kısmını teşkil eden Türkiye Cumhuriyeti reformlarının temelinde değişim vardır. Yukarıda eğitim modernleşmesi olarak bahsettiğimiz adım daha da genişleyerek vatandaşların giyim-kuşamıyla ilgilenecek kadar detaylandırılmıştır. Modernleşme Türkiye düzleminde zihinsel olmaktan öte zaman zaman da şekilsel olarak günyüzüne çıkmıştır. Bu anlamda bir

vatandaş inşa süreci olduğunu ve Azerbaycan'da Sovyetler Birliği'nin uyguladığı *Homo Sovieticus* projesiyle benzeştiğini de belirtmeliyiz. Azerbaycan'da ise kendine has bir değişim süreci Sovyet kolonizasyonu sırasında yaşanmıştır. Bolşevik İhtilali'ni takiben, çoğunluğu Rus ve Ermenilerden oluşan Bakü bolşevikleri Marksist bir cumhuriyet ilan ettiler. Müslüman milliyetçiler ise Mayıs 1918'de Azerbaycan Halkı Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan edip Osmanlı ordusunun da yardımıyla Bakü'deki bolşevikleri yenmek için bir 'İslam Ordusu' kurdular. Azeri aydınları iki kamptta toplandı. Biri ulusal bir kurtuluş savaşı başlatmak isterken diğeri Sovyetlerin bir parçası olmak istiyordu. 1920'de Lenin'in emriyle Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal etti. Eylül 1920'de Azerbaycan Sovyetler Birliği ile bir anlaşma imzalayıp askeri gücünü, ekonomisini ve dış ticaretini bu ülkeyle birleştirdi. Buna rağmen Azeri siyasal bağımsızlığına olan inanç bir kesim tarafından korundu. Stalin zamanına kadar Azerbaycan özellikle alfabe, kılık-kıyafet, kadın hakları gibi alanlarda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki reformlara benzer önemli değişiklikler yaşadı. Azerbaycan'ın Türk modernleşmesinden farkı, uygulama tarzı ve başlangıcı ile ilgilidir. Öncelikle Azerbaycan modernleşme sürecinin ilk başta halktan insanlar tarafından eğitim merkezli olarak başlatıldığını, tamamıyla devletten ve politik güçten uzakta serpiildiğini belirtmeliyiz. Oysa ki, Türk modernleşmesinde devlet hep merkezde yer almış ve bütün projeyi ilk adımından son adınuna kadar kendisi yönetmiştir. Azerbaycan modernleşmesinin de Sovyet yönetimi altında devlet merkezli bir modernleşme yaşadığını belirtmeliyiz. Devlet ya da halk merkezli modernleşmenin farkı nedir sorusu cevap bekleyen önemli konulardan birisidir. Halkın kendi zihinsel doğum süreciyle ortaya çıkardığı modernleşmeyi sadece desteklemekle kalmayıp, bütün evrelerine bizzat katıldığını görüyoruz. Devlet merkezli modernleşmede ise halkın ideolojik üretimine katılmadığı bir projenin uygulama sürecinde yer almasını beklemenin pek mümkün olamayacağını zannediyoruz.

Modernite ve modernleşme

Batılı olmayan toplumlardaki değişim süreçlerini açıklamak için geliştirilen modernleşme kuramı "modern" ve "geleneksel" iki toplum tipinin karşılaştırılmasına dayanır. Bu iki toplum tipinin genel özellikleri ifade edilirken öncelikle modern toplumun nitelikleri sıralanır. Geleneksel toplum ise bu niteliklere sahip olmayan toplum olarak algılanır. Öyleyse modernleşme kavramından önce modern toplumun nitelikleri ve modernite kavramı üzerinde durulmalıdır. İncelediğimiz iki ülke de moderniteyi kendi iç dinamiklerinden çok dıştan gelen etkilerle biçimlendirmeye çalıştıkları için bu değerlendirme daha da önem kazanmaktadır.

Modernite ve modernitenin boyutları

Modern toplum kavramı, belirli bir insan tipini, insanla doğa ve insanla insan arasındaki ilişkilerin belirli bir kavranış biçimini, belirli bir iktisadi ilişkiler sistemini ve tüm bunların oluşturduğu toplumsal ve iktisadi temel üzerine kurulduğu düşünülen bir siyasal yapıyı içermektedir (Köker, 1990: 40). Modernleşme kavramını kısaca erkeklerin ve kadınların çevreleri üzerinde kontrollerini giderek artırma süreci olarak tanımlayabiliriz (Bill-et. al, 1994). Modernite kavramı Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır.

Modernite projesi tabii ki Aydınlanma'nın çocuğudur. Aydınlanma ise insana ve akla güvene dayanmaktadır. Bir yandan insan aklının doğanın ve toplumsal düzenin işleyişini kavrayabileceğine ve geliştirdiği yasa ve kuralları insanların mutluluğu için kullanabileceğine, öte yandan, bir insan için iyi olanın ancak o kişi tarafından belirlenebileceğine inanılmaktadır. Bu yolla insanın kaderi ilahi olanın elinden alınmakta ve insanın eline teslim edilmektedir (Tekeli, 2002: 19).

Modernite projesi üç temel boyutu ile irdelenebilir.

Ekonomik: Modern toplum emek gücünün metalaştığı, insanın kendi emek gücünü kullanarak maddi ve manevi varlığını geliştirebildiği toplumdur. Temel üretim aracı toprak değil sermayedir. Bu anlamda modern toplumun iktisadi ilişkilerini kapitalizm olarak nitelendirebiliriz. Burada bahsedilen İngiliz Sanayi devrimi öncesindeki “ticari” kapitalizm değil, 18. yy sonrasının “sınai kapitalizm”idir (Köker, 1990: 46). Sanayileşmenin beraberinde getirdiği yeni sosyal sınıfların ortaya çıkışı, teknolojik gelişme, verimlilik, üretim artışı, kadının iş gücüne katılması gibi olgu ve gelişmeler modern toplumun diğer ekonomik boyutlarıdır.

Sosyal/psikolojik/davranuşsal: Modern toplum, insanın birey olarak algılandığı toplumdur. Modern birey eğitilmiş, kapasitesi artmış, belli bir yöreye bağlılığı azalmış, tarihsel gelişme içine kendini yerleştirebilen, yer değiştirebilen, akışkanlığı artmış bireydir (Tekeli, 2002: 20). Değişimi olumlu algılar, geçmişe değil geleceğe bakar. Modern toplum, sanayileşmenin doğal bir sonucu olarak şehirleşmiştir. Kitle eğitimi sosyal hareketliliği artırmıştır. Rol paylaşımı ve farklılaşması ise modern bireylerin birbirlerine bağımlılığını artırmıştır. Sekülerizm ve pozitivism modern birey ve toplumun diğer belirleyici özellikleridir.

Politik: Modern toplumun siyasi/politik boyutu otoritenin merkezileşmesi, siyasal kurumların farklılaşması, etkin ve verimli bürokrasi gibi öğeleri içermektedir. Bu toplumda siyasal katılım ve yurttaşlık bilinci artmıştır. Geleneksel bağılıklarından kopmuş bireyler modern toplumun ve ulus-devletin yurttaşı haline gelmiştir. Ulus-devlet dışındaki otorite merkezleri güçlerini büyük ölçüde kaybetmiştir ya da devletle eklemlenmek zorunda kalmıştır. Bürokraside rasyonellik ve verimlilik egemendir. Biz bu çalışmada özellikle modernitenin politik boyutuyla ilgilenmekle birlikte bu boyutların birbirlerinden ayrılamayacağını göz önünde bulundurarak sözü edilen bu üç boyutu da ele aldık.

Modernleşme kuramı geleneksel toplundan modern topluma geçişin evrimsel ve aşamalı bir süreç olduğunu, bütün toplumların bir kez modernite ile tanışınca bu yoldan geçmesinin kaçınılmaz olduğunu ve farklı toplumların modernleşme yönünde evrildikçe birbirlerine ve Batı'ya benzeyeceklerini varsayar. Modernleşme kuramının bu determinist ve etnosentrik (Batı-merkezli) yaklaşımı çokça eleştirilmiştir. Batı'da modernleşme en azından dört yüzyıllık bir sürede kendiliğinden yani Batı'nın kendi iç dinamikleri ile gerçekleşmiştir. Batı-dışı toplumların bu süreci kaçınılmaz olarak ve çok daha hızlandırılmış bir şekilde yaşayacakları beklentisi bu toplumlarda bir 'tarihsel gecikmişlik' duygusu yaratmıştır. Üstelik modernleşme kuramı Batı-dışı toplumların Batı ile ilişkilerinin (sömürge veya yarı-sömürge ilişkisi) bu toplumların modernleşmesi önünde teşkil ettiği engeli de görmezden gelir. Modernleşme süreçleri Batı-dışı toplumlarda kendiliğinden ortaya çıkan bir fenomen olmamıştır. Toplumun çoğunluğu tarafından sahiplenilmemişlerdir. Bu süreçler genellikle Batı düşüncesiyle tanışmış ve donanmış yerli bir aydın zümre tarafından yürütülmüştür.

Batılılaşma olarak modernleşme

Modernleşme ve Batılılaşma ilişkisinin tartışılması modernleşme tarihi kadar eskidir. Batı-dışı toplumların 'nasıl modernleşiriz' sorusuna verdikleri cevap her zaman Batı ve Batılılaşma kavramları ile iç içe olmuştur. Japonya, Rusya ve Ortadoğu'da modernleşme ve Batılılaşma kavramları birlikte tartışılmıştır. Özellikle Ortadoğu'da neredeyse üç yüz yıldır bu konu gündemdedir (Lewis, 1997). II. Viyana kuşatmasının başarısız sonuçlanmasından sonra ilk kez Batı bir tehlike ama aynı zamanda da ilham kaynağı olarak görülmeye başlandı (Lewis, 1997). Yenilgiyi dini bütünlüğün zayıflamasına bağlayanlar da olmakla beraber (Mardin, 1991: 10) yenilginin kaynağı Osmanlı'nın askeri ve teknolojik olarak Batı'dan geriye düşmesi ile

açıklandı. Bu da askeri alanda yapılan reformları hızlandırdı. Osmanlı Batı'ya karşı ekonomik ve ticari alanda da geriye düşmüştü.

Türkiye'nin modernleşme geçmişi hem uzunca bir geçmişe sahiptir, hem de gecikmiş bir modernleşme deneyimidir (Kocabaşoğlu, 2002). Modernleşme çabaları bu gecikmişliği aşma ve Batı'yı 'yakalama' peşindedir. Modernleştirmeçi Türkler modernleşmeyi Batılılaşmayla, Avrupa uygarlığında bir yer edinmekle özdeşleştirmişlerdi (Keyder, 1998: 29). Bu ikisi arasında özdeşlik kurmayan yaklaşımlar da mevcuttur. Ziya Gökalp'ın kültürü medeniyet ve hars diye ikiye ayıran yaklaşımı bir yandan Batılılaşırken bir yandan kendi kalma isteğini yansıtır. Medeniyet, yani teknoloji ve üretim yöntemleri, Batı'dan alınabilir. Ama ülkeye özgü olan hars değişmemelidir. Bu ayrım, bir yandan modernitenin bir toplumdaki yayılma alanlarını sınırlarken, öte yandan hars kanalıyla tarihsel sürekliliği de sağlamış olur (Tekeli, 2002: 32). Nilüfer Göle (2002) "Batı-dışı modernlik" kavramı ile Batı'yı merkezden kaydırarak Batı-dışı toplumların modernleşme çabalarına yeni bir okuma getirmeye çalışmaktadır. Siyasi yaklaşımlar açısından da Batılılaşmadan modernleşmeyi savunan özellikle sağ siyasi eğilimler olmuştur. Ancak Türkiye'de bu Batılılaşma ve modernleşme kavramları iç içe geçmiştir. Özellikle Cumhuriyet döneminde Batılılaşma yoluyla modernleşme esas hale gelmiştir.

Modernitenin itici güçleri

Yukarıda belirtildiği gibi Batı-dışı toplumlarda modernleşme çabaları kendiliğinden ortaya çıkan ve gelişen süreçler olmaktan uzaktır. Genellikle bir şekilde Batı ile karşılaşma bu ülkelerdeki modernleşme çabalarını tetiklemiştir. Bu karşılaşma işgal, savaş, sömürgecilik şeklinde olabilir. Hindistan'ın Batı ile tanışması sömürgeleştirilmesi ile başlamıştır. Bu tür başka

ülkelerde de Batılılaşma ve kolonizasyon el ele yürünmüştür. Sömürgeleşmemiş toplumlarda ise bu toplumların aydın ve bürokratlarının Batı fikir akımlarından etkilenmesi tetikleyici rol oynamıştır.

Modernleşme çabaları birçok Batı-dışı toplumda ayrı zamanda Batı'ya karşı kendini koruma çabalarının bir parçası olarak ortaya çıkmıştır (savunmacı modernleşme - defensive modernization). Batı'nın tekniğinden yararlanarak Batı gibi güçlü olmak ve kendini Batı'ya karşı korumak bir motivasyon kaynağı olmuştur. Buna Batı ile başedebilmek için Batılılaşma denebilir. Bu nedenle ilk modernleşme çabaları orduda ıslahat olarak kendini gösterir ve genelde Batı karşısında alınan yenilgileri takip eder. Kırım Savaşı sonrasında Rusya'da, 19 yy'da Osmanlı'da ve I. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de olduğu gibi. Bu durum bu ülkelerdeki modernleşme süreçlerinin milliyetçi bir ideolojiye bürünmesini açıklar.

Modernleşme çabaları birçok ülkede ayrı zamanda bir bağımsızlık hareketi olarak ortaya çıktı ve devam etti. Özellikle sömürge haline gelen toplumlarda tepkisel milliyetçilik ve bağımsızlık arayışı bir ulus inşası sürecine dönüştü (Keyder, 1998). Bir sömürge devleti haline gelmeyen ancak ekonomik olarak yarı-sömürgeleşmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ulus kurma, batılılaşma ve modernleşme birbirine paralel süreçler olarak devam etti. "Üçüncü dünya koşullarında modernlik sorunu, ulus devletin kurulması sorunuyla iç içe geçmişti. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ideolojisini de böyle yukarıdan aşağıya bir milliyetçilik oluşturdu" (Keyder, 1998: 34).

Modernleşme sürecinin çeşitli boyutları ve zorlukları

İncelediğimiz karikatürlerde modernleşmenin farklı boyutları ve zorluklarının çeşitli şekillerde temsil edildiğini gözlemledik. Özellikle şu boyutların incelenen dönem karikatürlerini anlamada faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Sosyal ve siyasi direniş: Modern devlet gücün merkezileştiği ve diğer güç odaklarının devlete tabi hale geldiği devlettir. Dolayısıyla merkezileşme öncesinde elinde önemli güç bulunduran aşiretler ve dini örgütlenmeler modernleşmenin karşısında direnebilirler. Buna ek olarak modernleşmenin getirdiği hızlı dönüşümün karşısında kimliğini ve özünü kaybetme kaygısı ön plana çıkabilir ve dönüşmeye karşı bir direnç oluşturabilir. Modernleşme çabaları genellikle sivil/asker bir elit/merkez tarafından yürütülmüştür. Bu nedenle kitlelerin ikna edilmesi bu sürecin zorluklarından biri olmuştur. Şerif Mardin (1991) Türk modernleşmesinin önemli eksiklerinden biri olarak toplumsal seferberlik sağlanamamış olmasına işaret eder.

'Eski' ile 'yeni' ilişkisi: Modernleşme çabaları yeni bir devlet ve toplum yapısı kurmaya çalışırken eskinin meşruiyetini sorgular. Yeni olan aynı zamanda arzu edilen üstün olandır. Eski ise otomatik olarak kötü sayılır. Tarihte yeni bazı referans noktaları yeniden keşfedilip bunlara atıfta bulunulabilir. Örneğin Cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesi İslamiyet öncesi Türk medeniyetini ön plana çıkarmış, yakın tarih (Osmanlı dönemi) referans olmaktan büyük oranda çıkmıştır. Yine de bu toplumlarda eski ile yeni bir arada yer almaya devam etmiştir. Eski ile yeninin birlikteliği karikatürlerde başlı başına bir mizah kaynağı haline gelir.

Modernleşmenin yarattığı bir şizofreni durumu karikatürlere sıkça konu olmuştur (Akınan, 1998).

Modernleşmenin nereden başlayacağı: Modernleşme bir bütün olarak düşünüldüğünde bu bütütün hangi boyutlarının ön plana çıkarılacağı sorunu ortaya çıkıyor. Örneğin merkezileşme ve verimli bir bürokrasinin yaratılması önemli bir adım olabilir ama aynı zamanda sanayileşme sağlanmazsa modernleşmenin getirmesi beklenen refah ve kalkınma gecikir. Bu da sosyal direnişi artırabilir. Türk modernleşmesi kapitalist bir sosyo-ekonomik taban kurulmadan, ona özgü kurum ve davranışların adaptasyonunun, bir başka deyişle sanayileşmeden modernleşmenin ya da üretmeden tüketmenin sonucu olarak tıkanıklıklar yaşamıştır (Kocabaşoğlu, 2002: 14). Sanayileşmenin gerçekleşmemesi modernleşmenin meyvelerinin halk tarafından toplanamamasına sebep oldu. Karikatürler aracılığıyla modernleşmeye rağmen devam eden hatta artan bu yoksulluğun eleştirildiğini görmekteyiz. Modernleşme çabaları genelde savaş ve yenilgi sonrası başladığı için insan kaynakları, mali kaynaklar, yiyecek stokları, altyapının ve tarım topraklarının zarar görmüş olması gibi zorluklar modernleşme süreçlerini zorlaştırdı.

Tarihsel gecikmişlik duygusu: Modernleşme çabalarına örnek teşkil eden Avrupa'nın Avrupa olması beş yüz yıl sürdü. Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi gibi evrelerden geçti. Mardin'in belirttiği gibi 'Osmanlı imparatorluğu Batı'nın geçirmiş olduğu "ayanlık" inkılabı, pazar inkılabı ve sanayi inkılabı gibi önemli tarihsel gelişmelerden uzak kalmıştı' (1991:27). Modernleşme kuramı ve ilerlemeci felsefe geleneksel toplumların Batı ile aynı güzergahtan geçeceğini ama aralarında bir zaman farkı olduğu inancını yeniden üretir. Bu da Batılı olmayan toplumlardaki zamana ayak uyduramamış olma hissini kuvvetlendirir. Cumhuriyet döneminde sıkça tekrarlanan 'muasır medeniyet seviyesine erişmek' ideali 'erişmek' kelimesinin ifade ettiği 'mesafe' ile bu durumu özetler.

3. BÖLÜM: YÖNTEM

Karikatürün söylenemeyeni grafik imgelerle iletmesi onu sosyal bilimciler için çok değerli bir kaynak yapar. Politik içerikli karikatürler sosyal bilimler araştırmalarında son yıllarda dikkati çeken bir materyal grubu olarak öne çıkmıştır. Ancak karikatür analizi ve akademik bir malzeme olarak incelenmesi için gereken teknik ve metodolojik yaklaşımla ilgili çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Karikatürlerin eğitim sırasında nasıl kullanılacağına dair araştırmalar bulunmaktadır. Ancak Karikatürleri siyaset bilimi açasından inceleyerek tarihi veri üretmemize imkan tanıyan yöntem bilim halihazırda mevcut değildir. İngilizce’de bu konuda yazılmış sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır (Coupe, 1969). Buna rağmen karikatür ve mizah kaynaklı eserlerden faydalanarak yapılmış çalışmalarının olduğunu belirtmekte fayda vardır (Göcek, 1998; Tobias, 2004 gibi). Karikatür’e ait bir metod inşa edilmemiş olmasının temelinde çizer, grafik, dinleyici (karikatür okuyucuları) üçgeninin tümünü inceleyecek kadar güçlü ve kapsayıcı ama bir o kadar da esnek yöntemi ortaya koymanın zorluğu yatmaktadır. Metodoloji esasında sadece karikatürün söylediklerini ve görünenleri değil ama ortada olmayan bilgileri bile sağlıklı olarak irdeleyebilmelidir (Streicher, 1967). Belki de bu yüzden araştırmacılar yöntem geliştirmek yerine karikatürleri amaçlarını doğrulayacak şekilde kullanmayı tercih etmişlerdir. Biz metodolojik olarak bu hataya düşmemek için bilinen tarihsel gerçekliklerin görsellikle nasıl ifade edildiğini izlemeye çalıştık. Ancak bir karikatürün tarihte okuyucuları arasında nasıl bir etki bıraktığını ölçmemizin kolay olmadığını da ifade etmeliyiz. Bu araştırmada ulusallaşma süreçleri yanında kültürel özellikleri paralellik gösteren iki milletin modernleşme kavramlarını nasıl algıladığı konusuna derinlik getirmeye çalıştık. Ortada duran resmi anlatım dilinin dışında çizerek anlatan bir yazarın okuyucularına bütün duvarları aşarak hangi sembollerle mesajlarını ilettiğini ve bu alt dilin

halk tarafından nasıl algılanmış olabileceğini anlamaya çalıştık. Böyle bir okuma için sadece gösterge bilim okumaları yeterli değildi, özellikle de siyaset bilimi çerçevesinden bakıldığında modernleşme ve güç dengesini anlamının karikatürleri yorumlamak konusunda ne derece önemli olduğunu anlamaya çalıştık. Bu denklemi anlamının kolay olmadığını ve her bakışta karikatürlerde başka ilişkilerin görüldüğünü belirtmemiz gerekir.

Metodoloji konusundaki en büyük engel kelimenin anlamı ve açılımı üzerinedir. Çünkü batı dillerinde özellikle de İngilizce’de karikatür kelimesi iki kelimeyle karşılanmaktadır. Birincisi bizim dilimize Fransızca’dan geçen karikatür (*caricature*) kelimesi diğeri ise İngilizce “cartoon” kelimesidir. Karikatür kelimesinin bir kişinin, eşyanın ve hayvanın en karakteristik özelliklerinin istihza ile çizilmesine ilişkin bir terim olduğu ifade ediliyor. Türkçe’de olmayan cartoon kelimesinin daha ziyade grafiksel olarak figürlerin bir sahnede yanyana getirilmesi ya da bir gerçekliğin ortaya koyulması anlamını taşıdığı kayıt edilmektedir. Dolayısıyla karikatür kelimesi olumsuzluk ifade ederken, *cartoon* kelimesi daha ortada ve nötr bir anlam taşımaktadır. *Cartoon* kelimesinin konunun çerçevesini tanımladığını ama *caricature*’un çizim tekniğini ifade ettiğini belirten kaynaklar da vardır (Kemnitz, 1973). Ancak Türkçe’de cartoon kelimesi olmadığı için olumlu ya da olumsuz bütün tasvirleri karikatür kelimesiyle karşılamak zorunda kalıyoruz.

Çizer, grafik ve karikatür okuyucusu üçgenindeki ana unsur ilk adımı atan kişidir yani karikatürçüdür. Mesaj veren ve iletişimi başlatan kişidir. Bu çalışmada mesajların mümkün olduğunca iyi ayırt edilebilmesi için uç ya da belirgin zıtlıklar taşıyan karikatürleri tercih ettik. Böylece anakronizm tuzağına düşmekten kurtulmayı hedefledik. Ayrıca nüans mesajları da görmezden gelme konforuna sahip olduk. Araştırma konumuz içinde yer alan bütün karikatüristlerin ideolojileri hakkında bilgi sahibi olmadığımız için onları eserlerinden geri

dönüşle anlamaya çalıştık. Karikatür okurunun tavrını anlamak konusunda tahminden öteye gitmemiz bu çalışmanın sınırları açısından mümkün değildir.

Hali hazırda demokratikleşme ve modernleşme gibi süreçlerde siyasi karikatürlerin rolünü inceleyen araştırmalar mevcuttur. Örneğin, Palmira Brummett (2003) *İmge ve Emperyalizm* kitabında II. Meşrutiyet Dönemi karikatürlerini inceler. Fatma Müge Göcek, 1998'de derlediği kitapta Tunus, Türkiye ve İran üzerinden siyasi karikatürün Ortadoğu'da ne denli önemli bir sosyal güç olduğunu ve bu karikatürlerin nasıl çoklu kültürel alanlar yarattığını araştırır. Aşlı Tunç (2002), siyasi karikatür ve karikatüristin rolünü Türkiye'nin demokratikleşmesi bağlamında özellikle karikatüristlerin içinde buldukları dönemin siyasi ve sosyal kısıtlamalarına karşı mücadelelerine odaklanarak ele alır. Gökçen Apaydın (2005) ise popüler mizah dergilerindeki karikatürleri inceleyerek Türk modernitesini incelemek için alternatif bir yaklaşım geliştirir. Bu yaklaşımla Gökçen Apaydın iki temel kimlik tanımlar. Biri modern, kentli, uygar ve diğeri geleneksel, kaba, ve köylü olan bu iki kimliğin sürekli çatışması başlı başına bir mizah kaynağıdır.

Biz bu literatürden ve belirlediğimiz yıllara ait karikatürlerden faydalanarak Azerbaycan ve Türkiye'deki siyasi değişim ve modernleşme sürecini, bu sürecin karikatürler tarafından nasıl algılandığını ve biçimlendirildiğini anlamaya çalıştık. Molla Nasreddin'in incelenen sayıları 1909 ve 1931 yılları arasında yayınlanan sayılardır (1917-1922 arası hariç). Türkiye'de ise Akbaba'nın 1924-1938 yılları arasındaki sayıları incelenmiştir. İki ülkede tam olarak aynı dönemlerin seçilmemesi tesadüfi değildir. Bu iki ülkede siyasi kültür ve kurumlar birbirine yakın zamanlarda benzer şekillerde derin bir değişime uğramıştır. Seçilen zaman dilimleri bu değişimin doruk noktasında olduğu dönemlerdir.

Akbaba dergisinin ilgili sayıları İstanbul'daki Alman Orient Institute'ten sağlandı. Molla Nasreddin'in ilgili sayıları ise proje yürütücüsünün kişisel arşivinde mikروفilm formatında bulunmaktaydı. Hem mikروفilm formatındaki karikatürler hem de Orient Institute'teki karikatürler dijital ortama aktarıldı. Böylece daha sonra başka amaçlar için kullanabileceğimiz ve başka araştırmacılarla paylaşabileceğimiz bir dijital arşiv oluştu. Bu sayede karikatürleri istediğimiz zaman kendi bilgisayarlarımızdan inceleme olanağını da yaratmış olduk.

Proje önerisinde karikatürlerdeki ana temaları ortaya çıkarmayı planlamıştık. İlk incelemelerde gördük ki, karikatürleri anlatım biçimleri ve araçları açısından da incelemek mümkün. Örneğin günümüz karikatürlerinden farklı olarak incelenen döneme ait karikatürler her zaman mizah içermiyor. Onurlandırıcı, kahramanlığı öven, üzücü bir durumu tasvir eden karikatürler de mevcut. Tasvirici ve kaderci karikatürler okura neler olup bittiğini anlatan ama durumun düzelmesi konusunda da şüpheli olan karikatürler olarak karşımıza çıkıyor. Kimi zaman karikatür sadece çizgilerden ibarettir. Karikatürlere kimi zaman da bir yazı eşlik eder ve çoklukla bu yazı okunmadan karikatürün anlaşılması mümkün değildir. Bu durumlarda "yazı karikatürün yarısıdır. Üstündeki çizgi örgüsünün sesi, sözüdür. Onu anlatan, espriyi açığa çıkaran ögedir" (Çeviker, 1991). Şiirin kullandığı karikatürler de vardır. Karikatürlerdeki yazılar kimi zaman figürler arasında bir diyaloga dönüşür. Diyalog zaten geleneksel bir siyasi eleştiri ve felsefi tartışma aracıdır. Kendi siyasi ve kültürel sistemlerini ötekiyle, Doğu'yu Batı ile ya da modern olanı geleneksel ile karşılaştırmak için kullanılır. Diyalog aynı zamanda basılı kültürü sözlü kültüre yaklaştıran, gazeteyi bir sohbet biçimine sokan bir unsur olarak karşımıza çıkıyor (Brummet, 106).

Ayrıca karikatürlerde çok rastlanan simgeleri, stereotipleri ve klişeleri irdelemekte de yarar var. Bunların genellikle halkın aşına olduğu simgeler olduğu görülüyor. Çünkü karikatür

anlaşılır olmak için okurların tümünün sahip olduğu ortak klişelere başvurmak zorundadır (Mallet, 1996). Örneğin, zenginliği anlatmak için şişmanlık, yoksulluğu anlatmak için cıızlık kullanılır. Vataru anlatmak için sıklıkla halkın aşına olduğu kadın simgesine başvurulur.

4. BÖLÜM

Bu bölüm araştırmanın sonuçlarını şu dört tema altında tartışmaktadır: modernleşme ve kadın; Batı imgesi, eğitimde modernleşme ve gündelik hayatta modernleşme. Şüphesiz, bu temaların sayısını artırmak veya içeriklerini değiştirmek mümkündür. Ancak, en çok işlenen bu temaların incelenen dönemi anlamak için önemli ipuçları verdiğini düşünüyoruz.

MODERNLEŞME VE KADIN

Kadın, incelediğimiz döneme ait karikatürlerde en belirgin ve baskın tema olarak boy gösterdi. Bu aslında şaşkırtıcı değil. Modernleşme ve Batılılaşma süreçleri birçok toplumda en çok kadın, kadının toplumdaki rolü ve özgürlüğü üzerinden tartışılmıştır. Özellikle kadının örtünmesi ve kılık-kıyafeti, Batı'lı kadın ile Doğu'lu kadın mukayeselerinin temel konusu olmuştur. Kadın, modernleşmenin gündelik hayattaki en belirgin göstergesi haline gelmiş ve geleneksel kuralların değiştiğinin veya değişmediğinin ispatı olarak Batılılaşma projesinin görselliğini en üst düzeyde sergilemiştir.

Türk modernleşmesini incelerken Kadioğlu (1999), Kemalist modernleşme projesinde imajların ön plana çıkarılmasında kadınların önemli rol üstlendiğini belirtir. Sosyolog Nilüfer Göle de (1998) Batılılaşmanın önemli simgelerinden birisi olarak kabul edilen şapka inkılabının

yeni kadın imajı projesinin ön hazırlığı olduğunu ve Batılılaşma çabaları çerçevesinde önce erkeklerin eski geleneği temsil eden kılık ve kıyafetten arındırıldığını daha sonra ise kadının kılık ve kıyafetinde düzenlemelere girildiğini belirtir. Karikatürler de kadın kıyafetini üstünlük, boyun eğme, gericilik, ilericilik gibi konuları anlatmak için bir simge olarak kullanmaktadır.

Kadının Batılılaşması ve bireyleşmesi zaman zaman toplum tarafından hedef haline gelmesine sebep olmuştur. Osmanlı romanı Türk modernleşmesini ve yarattığı bu toplumsal tepkileri incelemek için çok iyi bir kaynaktır (Mardin, 1991). Benzer bir başka kaynak ise dönemin karikatürleridir. Tıpkı dönemin romanlarındaki gibi dönemin karikatürleri de en çok iki konu üzerinde durmuştur: kadının toplumdaki yeri ve üst sınıf erkeklerin Batılılaşması. Kimi yazarlara göre bunun sebebi bu alanların Osmalı kültürüne göre en “yüce” ve duyarlı alanlar olmasıdır (Mardin, 1991). Fatmagül Berktaş (2002) ise modernleşme ve Batılılaşma süreçlerinin getirdiği hızlı ve derin toplumsal dönüşüm ve altüst oluş dönemlerinde erkeklerin yaşadıkları korku ve tehdit algılaması karşısında günah keçisi olarak “meşum” yada “fettan” kadını (femme fatale) kullanarak bu kaygıdan kurtulmaya çalıştıklarını iddia eder. Berktaş modernleşme sürecinin amacının aslında kendi denetiminde bir “yeni kadın” imgesi yaratmak ve yeni koşullar altında bile değişmeyen bir şeyler olduğunu kanıtlamak üzere eski ataerkil ideolojiyi yeni koşullara uygun biçimde yeniden üretmek olduğunu savunur (2002: 275).

Hem Molla Nasreddin hem de Akbaba’da kadının örtünmesi ve kıyafeti, Doğu’lu ve Batı’lı kadın karşılaştırması, kadının eğitimi ve işgücüne katılması, kadın ve siyaset, kadın-erkek ilişkileri gibi konulara değinen sayısız karikatür ile karşılaştık. Bunları tek tek incelemek mümkün olmasa da kadın konusunda en çok işlenen temaları ve tartışmaları örneklerle sergilemeye çalışacağız. Bunlardan biri kadının kıyafeti ve örtünmesi. Bu konudaki karikatürler

genelde iki tip kadını karşılaştırmaktan çok iki farklı çifti karşılaştırır. Çiftlerin ikisinde de erkek kıyafeti tamamen Batılılaşmıştır. Farklı olan ise kadınlardır. Karikatürün bir tarafındaki kadın bir Batı şehrinde konumlandırılmıştır ve şık, başında zarif bir şapka olan, erkeğin yanında güvenle yürüyen kadındır. Diğeri ise kara çarşafı örtünmüş genellikle erkeğin arkasında yürüyen kadındır (Ek-1). Erkekler arasındaki tek fark başlarındaki şapkanın şeklidir. Bu küçük bir ayrıntı gibi görünse de şapka meselesi zaman zaman Batılılaşma süreçlerini çok sancılı hale getirmiştir. Osmanlı ve Türkiye tarihinde fes'in ilan edilmesi büyük bir direnişle karşılaşmış, yaklaşık yüz sene sonra ise bu kez kaldırılması benzer bir direnişe sebep olmuştur. Yine de bu karikatürdeki iki erkeğin kıyafetleri büyük oranda birbirine benzerdir. Burada dikkat çekilmek istenen kadınlar arasındaki farktır. İlk göze çarpan fark kıyafet olmakla beraber farklı kıyafetlere farklı anlamlar da yüklenmiştir. Çarşaf giyen kadın, vücut hatları hiç belli olmayan, cinselliğinden tamamen soyutlanmış, adeta kimliksizleştirilmiştir. Batılı kadın ise sadece şık ve güzel değil aynı zamanda dik duruşlu, kendine güvenen bir kadın olarak resmedilmiştir. 1929 tarihli başka bir karikatürde de İran konsolosu ve eşini görürüz. İki kareden oluşan karikatürün birinci karesinde konsolos ve eşi Londra'da yürümektedir. Arka planda Batı demokrasisinin en önemli sembollerinden biri olan İngiliz Parlamento binası görülür. Yine Batı teknolojisinin sembollerinden biri olarak buradaki saatin vurgulanması da dikkat çekicidir. Konsolosun eşi bacaklarını açıkta bırakan bir elbise, topuklu ayakkabılar ve başındaki şapkası ile eşinin koluna girmiş yürümektedir. İkinci karede arka planda bir cami ve geleneksel kıyafetler içinde birçok erkek görülür. İngiliz konsolos Londra'dakine benzer kıyafetler içindeyken eşi bambaşka görünmektedir. Siyah bir çarşaf giyip yüzünü de peçeyle kapatmıştır. Kadının iki hali o kadar farklıdır ki karikatürist çiziminin altına 'İngiliz konsolosu öz arvadı ile İran'da ve İngiltere'de' diye yazarak iki kadının aynı kişi olduğunu belirtme gereği duymuştur (Ek-2). Bu karikatürler hem kadın kıyafetindeki değişimin daha zor olduğunu gösterir hem de bu durumu eleştirir.

Aslında burada değişmesi zor olan kadın kıyafeti değil bu değişimin temsil ettiği kadının geleneksel bağlardan kurtulması ve özgürleşmesidir.

Kadınların da Batılılaşmasını arzulayan bu yaklaşıma rağmen Batılı ve Batılılaşmış kadına haz ve maddiyat düşkünü, fetan yakıştırmaları yapan karikatürlerle de sıkça karşılaştık. Bunlardan birinde yine iki çiftin karşılaştırılmasına tanık oluruz. Bir karede genç ve Batılı/Batılılaşmış kadın yanındaki sevgilisini bırakıp kendine hediyeler sunan yaşlı ve çirkin adama öpücük verir. Diğerinde ise Doğu'lu, örtünmüş ama güzelliği ortada olan kadın kendine hediyeler vadeden yaşlı ve çirkin adama yüz vermeyip genç sevgilisinin yanında kalır. Bu ve benzeri karikatürlerde Batılı/Batılılaşmış kadın maddiyat düşkünü ve her an aldatmaya müsait kadın olarak temsil edilirken Doğu'lu kadın saf ve sadık bir kadın rolündedir (Ek-3).

Kadının eğitimi üzerinde duran karikatürlerde en çok erkeklerin direniş ve kadınların buna karşı sarfettiği çaba temsil edilir. Bu karikatürlerden birinde bir masada oturan Batılı kıyafetler içinde, muhtemelen devlet memuru olan ve masasında kitaplar bulunan bir erkek resmedilir. Bu erkek, elinden gazeteyi alıp okumak isteyen kadına direnir, bunun kendisine bir fayda sağlamayacağını hatta kendisini zehirleyeceğini söyler. Gazetenin üstünde ise 'terakkî' yazmaktadır. Bu karikatürde erkeğin, kadının hem okumasına hem de genel olarak ilerlemesine engel olmaya çalıştığını gösterir (Ek-4). Bir başka karikatürde bir gazetede çalışan modern giyimli kadınlar resmedilir. Kadınların hepsi masalarda oturan yazar ya da editör gibi rollerdedir. Erkekler ise kadınlara yardımcı olan daha düşük seviyede işler yapan kişilerdir. Kadınların iş hayatına katıldığı ve saygın mesleklere sahip olduğu bu ortamı Molla Nasreddin pencereden seyreder (Ek-5).

Kadın ve siyaset üstüne odaklanan karikatürler de özellikle Akbaba dergisinde boy gösterir. Bunlardan birinde meclis kürsüsünde konuşma yapan, başında Halide Edip'in

kullandığı tarzda bir örtü olmasına rağmen kıyafeti büyük oranda Batılılaşmış bir kadın mebus konuşma yapmaktadır. Bir başka kadın mebus bir yandan notlarına bakıp bir yandan ciddiyetle konuşmayı dinler. Konuşmayı dinleyen erkek mebuslar ise bıyıklarını burmaktadır. Kadının son derece ciddi bir tavırla yaptığı konuşmayı dinlemek bir yana ona bir cinsel obje olarak bakmaktadırlar. Üstünde 'kadın mebus olursa' yazan bu karikatürde kadınların mebus seçilme hakkı elde etseler bile erkeklerin egemenliğinde olan siyaset alanında kendilerini kabul ettirmelerinin zorluğuna değinilmektedir (Ek-6). 'Hanım Nazır olursa' başlıklı bir karikatürde ise kadına atfedilen geleneksel rollerin siyasetteki rollerine nasıl olumsuz etki ettiği eleştirilir. İki erkeğin aralarında şu diyalog geçer:

-Nazire Hanım buralarda mı?

-Yarın saat sonra teşrif edecektir. Şimdi kendisine görücü geldi.

Bu karikatürde kadının modern ile gelenek arasında yaşadığı gerilim anlatılır. Bakan olmasına rağmen görücü usulü ile evlenecektir, yani geleneksellikten tam olarak kurtulamamıştır. Bu da onu bir alay konusu haline getirir ve elde ettiği sosyal ve siyasal hakları tam olarak kullanmasını engeller (Ek-7).

Kadının ataerkil aile yapısı içinde nasıl ezildiğini temsil eden ve bunu eleştiren karikatürler de sıkça karşımıza çıktı. Bunlarda genellikle erkekler rahat, evin en güzel köşesinde sigarasını tütürürken resmedilirken, kadınlar çekingen ve ürkek ifadelerle adeta karikatürün kenarında kalmıştır. Bu karikatürlerden birinde bir oğlan çocuk babasının yanında elindeki ayakkabı ile annesine vurur. Anne kocasından korktuğu için çocuğuna kendisine vurmasını için yalvarmaktadır. Bu kadar küçük yaşta erkek çocuk annesine baskın

çıkabilmektedir. Hemen yandaki karede ise babarın etrafta olmadığı bir zamanda annenin küfürler yağdırarak çocuğu elindeki ayakkabıyla dövdüğünü görürüz (Ek-8).

Karikatürlerde kadınların ayrıca bir simge olarak kullanıldığına rastladık. Bu karikatürler kadınların hayatları, sorunları ve toplumsal rolleri ile ilgili değil. Ancak başka amaçlar için çizilmiş karikatürler olmalarına rağmen kadını bir simge olarak kullanarak mesajlarını daha kolay iletmeye çalışırlar. Karikatürlerde kadın en çok barışı, geleceği, vatanı, işgale karşı direnişi simgeler. Bir karikatürde doğmakta olan güneşin üzerinde Lozan görüşmeleri yazmaktadır. Karikatürün merkezinde ise güzel, beyaz kanatlı bir melek olarak resmedilen kadın bu görüşmelerin getireceği barışın habercisi ve simgesidir (Ek- 9). Molla Nasreddin'deki bir karikatürde ise hamakta rahatça uzanmış şarabını yudumlayan Buhara Emiri resmedilmiştir. Emir farkında değildir ama modernleşme sürecinde gücünü kaybedecektir. Hamağının ipini kesen bir kadın figürünün üstünde 'gelecek' yazmaktadır. Kadın geleceğin simgesi olarak kullanılarak bu geleceğin daha iyi şeyler vadettiği hissettirilmeye çalışılmıştır (Ek-10).

BATI İMGESİ

Modernleşme sürecinden geçen Batı-dışı toplumların Batı ile ilişkisi bir çeşit aşk-nefret ilişkisidir. Bu toplumlarda Batı hayranlığı ve aleyhtarlığı iç içe geçmiştir. Batı, bir yandan zalim, açgözlü ve saldırgandır. Bir yandan da uygarlığın doruğunda olan temiz sokakları, gelişmiş teknolojisi, kadın-erkek eşitliği ile hayranlık uyandırır. Biz de incelediğimiz karikatürleri bu iki bakış açısını yansıtmak üzere gruplandırdık.

Saldırgan, açgözlü ve emperyalist Batı

Modernleşme çabaları birçok Batı-dışı toplumda aynı zamanda Batı'ya karşı kendini koruma çabalarının bir parçası olarak ortaya çıkmıştır (savunmacı modernleşme). Batı'nun tekniğinden yararlanarak Batı gibi güçlü olmak ve kendini Batı'ya karşı korumak bir motivasyon kaynağı olmuştur. Ancak tüm modernleşme çabalarına rağmen Osmanlı Devleti Batı'ya karşı toprak bütünlüğünü ve iktisadi bağımsızlığını koruyamamıştır. İncelediğimiz karikatürlerde Batılı devletler imparatorluktan toprak koparmaya çalışan, kalan topraklardaki kaynakları kontrol etmek isteyen, ülkenin iç işlerine karışan, ticari çıkarlar elde etmek için uğraşan devletler olarak sergilenmektedir. Batı, imparatorluğu ya da daha sonraki Cumhuriyet'i emip kurutan açgözlü adamlar, Osmanlı memleketini yemek için masa başına toplanmış üniformalı komutanlar ya da cadı gibi uzun tırnaklarıyla gittiği yeri birbirine katan bir kadın ile tasvir edilmiştir. Bu karikatürlerde bir yanda ülkenin içinde bulunduğu değişim, istikrarsızlık, ekonomik durum, diğer yanda ise Batı devletlerinin bu durumdan faydalanmak için egemen durumlarını nasıl kullandıkları anlatılır.

1908 tarihinde Molla Nasreddin'de yayınlanmış karikatürlerden birinde üzerinde koca bir tencere olan bir masanın etrafında sıraya girmiş bekleyen, kimisi üniformalı erkekler resmedilir. Tencerenin üstünde 'Osmanlı memleketi' yazmaktadır. Masanın hemen yanında elinde kaşıklarıyla bekleyen üniformalı erkeklerden biri Fransa'yı diğeri muhtemelen Almanya'yı temsil etmektedir. Tencerenin önünde bir tepsinin içinde de küçük trenler çizilmiştir. Bu iki üniformalı dışında biraz daha uzakta ellerinde tabaklarla yemekten pay almayı bekleyen farklı kıyafetlerde erkekler vardır. Bunların kıyafetleri de Orta Avrupa ve Kafkas halklarını çağrıştırır. Masanın başında elinde koca bir kepçeyle yemek dağıtmak için bekleyen bir adam vardır. Elbette tüm karikatürlerde olduğu gibi bunda da çizerin tam olarak

neyi anlattığını görmek zordur. Ancak dönemin koşulları düşünüldüğünde bazı tahminlerde bulunulabilir. Elinde kepçeyle Osmanlı topraklarını yemek gibi dağıtan II. Abdulhamid'dir. Masanın başında iştahla bekleyenler ise hem Osmanlı topraklarından pay almak için hem de Ortadoğu'ya uzanan demiryolundan faydalanmak için bekleyen Batılı devletlerdir. Yıl 1908'dir. Meşrutiyet ilan edilmiş, bundan hemen sonra Avusturya Bosna Hersek'i ilhak etmiş, Bulgaristan ise bağımsızlığını ilan etmişti. Uzun bir süre Batılı devletler arasındaki güç dengesini gözeterek durumu idare etmeye çalışan Abdulhamid'in politikaları artık bir yarar sağlamıyordu. Jön Türk İhtilali ve meşrutiyetin ilanı ile ülkede beliren istikrarsızlık ve belirsizlik Batılı devletlerin iştahını kabartmıştı. Bu dönemde Osmanlı topraklarında yayınlanan birçok karikatürde de Abdulhamid'in ülkenin dağılması karşısındaki yetersizliği özellikle Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanından sonra sıkça işlenmiştir (Ek-11).

Bu ve benzer karikatürlerde emperyalist güçler imparatorluğu parçalamak için ittifak yaparken ya da en azından birbirlerine engel olmayacak bir şekilde sıralarını beklerken resmedilmiştir. Her biri birbiriyle rekabet halinde olan ayrı bir tehdit olduğu gibi hepsi aynı zamanda ortak bir tehditi oluşturan Batı'dır. Bazı karikatürlerde resmedilen Batı devletleri sahip oldukları güç ve yönelttikleri tehdiye göre bir sıraya dizilirler. Askeri ve iktisadi gücü en fazla olan en büyük olarak çizilir. 1924 yılında Akbaba'da yayınlanan bir karikatürde Amerika, İngiltere, Fransa ve Avusturya değişik boylarda erkekler olarak çizilmiştir. Kıyafetleri ve kafalarındaki şapkalarda bulunan bayrak sembolleri hangi ülkeleri temsil ettiklerini gösterir. En büyükleri açık arayla Amerika'dır. İngiltere ve Fransa ondan daha kısa boylu, Avusturya ise en kısa boylu olanıdır. Bu erkeklerin ellerinde kazma kürek gibi değişik aletler bulunmaktadır. Karikatürün yazısında ise şöyle denmektedir:

Kazmacılar: -yeni Türkiye'yi biz imar edeceğiz

Amerika'nun en büyük güç olarak çizilmesi askeri gücünden çok iktisadi gücüne dayanmaktadır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra askeri anlamda da kendini göstermiş olmasına rağmen Amerika'nun ne Osmanlı Devleti ne de yeni Türkiye Cumhuriyeti ile Avrupalı devletlerle olduğu gibi askeri çekişmeleri olmamıştır. Kurtuluş Savaşı ve yeni devletin kuruluşu sırasında Amerika Türkiye için çok uzak bir devlet olarak kalmıştır. Türk aydınları ve devlet adamları için Batı denince o dönemde akla Avrupa gelmekteydi. Buna rağmen örneğin Kadro grubunun dünya iktisadi ile ilgili tahlillerinde Amerika'yı da dikkate aldığı görülmektedir (Bora, 2002). Ayrıca Amerika özellikle petrol alanında Standard Oil şirketi ile ülke pazarına girmiştir bile. Amerika yeni bir emperyal güç olarak ortaya çıktığından yavaş yavaş karikatürlerde işlenmeye başlanmıştır. Hem Amerika ile hem Avrupa devletleri ile olan iktisadi ilişkilerin görünürüne aksine devletin aleyhine olduğu, bu ülkelere iktisadi bağımlılık yaratacağı kaygısı karikatürlerde sıkça görülmektedir (Ek-12).

Karikatürlerde işlenen bir tema da Batı'nın Osmanlı Devleti'ne ve daha sonra Türkiye'ye sadece askeri yöntemlerle saldırmadığı, iktisadi olarak ülkeyi sömürgeleştirmeye çalıştığıdır. Bu karikatürlerden birinde Amerika, gülbüz ve sağlıklı bir kadının memesinden süt emen cılız bir adam olarak tasvir edilir. Adamın Amerikalı olduğu okuyucuya kafasındaki şapka ile anlatılır. Amerika gelmeden önce gülbüz ve sağlıklı olan kadın birdenbire cılız, zayıf neredeyse erimiş bir hale gelmiştir. Amerika'yı temsil eden adam ise tombullaşmış, daha önce çıplakken şimdi giyinmiş ve elinde dolu bir çantayla arkasını dönerek yola koyulmuştur. Burada tasvir edilen kadının Türkiye olduğuna dair kesin bir işaret yoktur. Ancak kadının Amerika'nın sömürdüğü herhangi bir ülke olduğunu kabul edebiliriz. Bu ülkenin bir kadın olarak tasvir edilmesi ve kadının başka karikatürlerde sıkça vatanı simgelemesi, bu kadının Türkiye'yi de temsil ediyor olabileceğini göstermektedir (Ek-13).

Batı emperyalizmi ile birlikte işlenen temalardan biri de bu emperyalist güçlerin ülke içindeki işbirlikçileridir. Bunlar kimi zaman yabancı şirketlerle çalışan Türkler ama çoğunlukla da gayrimüslim azınlıklardır. Akbaba'da yayınlanan 'Borsada vatandaşlar' başlıklı bir karikatürde keseler dolusu döviz paranın üstüne oturmuş keyifli keyifli gülen şişman bir adam vardır. Adam bir elinde Türk bayrağını sallarken arkasında sakladığı diğer elinde ise bilumum yabancı devletin bayrağı vardır. Yabancı devletlerle yaptığı ticaretten zenginleşmiş olduğunu gizlemesinden bu adamın yanlış bir şeyler yaptığını, kendi çıkarları için ülke çıkarlarını çiğnediğini anlarız. Yabancı girişimciler Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren ülke ekonomisine sızmaya başlamış, Avrupa şirketleri zamanla tütün, dokuma, demiryolları gibi kaynakları kontrol altına almıştı. Karikatüristler için Avrupa'ya olan bu bağımlılıktan daha çok tiksinti verici birşey varsa bu da onların yerli ortaklarıydı (Ek-14).

Batı devletlerinin emperyalist faaliyetlerinin sıklıkla İngiltere üzerinden işlendiğini görmekteyiz. Molla Nasreddin'de 1929'da yayınlanan bir karikatürde üzerinde Afganistan yazan büyük bir kabın içinde bir sürü insan çizilmiştir. Üzerinde İngiltere emperyalizmi yazan bir el bu kabı karıştırdıkça içindeki insanlar da oradan oraya savrulmaktadır. Karikatürün çizildiği 1929 yılı Afganistan tarihinde önemli bir yıldır. 1885 Rus-İngiliz Andlaşması ile nüfuz bölgelerine ayrılan Afganistan 1921'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 1926 yılında başa gelen ve Batılılaşma yönünde önemli reformları gerçekleştirmiş olan Emanullah Han 1929'da devrilmiş yerine Muhammed Nadir Han geçmiştir. Emanullah'ın icraatları daha yeni başlamışken Afganistan semalarında, hangi ülkeye ait olduğu anlaşılamayan uçaklar belirerek Kraliçe Süreyya'nın başı açık ve modern giyimli onbinlerce fotoğrafını bu uçaklardan atmış, bunun üzerine bir ayaklarına başlamış ve iktidar el değiştirmiştir (*Hürriyet*, 2001). İngiltere'nin bir cadı gibi uzun tırnakları olan bir kadın olarak resmedilmesi ayrıca ilginçtir. Afganistan'ın

günümüzde hala merkezileşme ve ulus inşaaı süreçlerini tamamlamamış olması da düşünmeye değerdir (Ek-15).

Medeni, zengin, temiz ve düzenli Batı

İncelediğimiz karikatürlerde Batı'nın sadece saldırganlığı, işgali ve bağımlılığı temsil etmediğini gördük. Batı aynı zamanda ilerleme ve refahın da temsilcisiydi. Bu yaklaşım Cumhuriyet Dönemi Türk elitlerinin de benimsediği yaklaşımdır. Modernleşirmeci Türkler modernleşmeyi Batılılaşmayla, Avrupa uygarlığında bir yer edinmekle özdeşleştirmişlerdi (Keyder, 1998: 29). Avrupa uygarlığını yakalamanın biçimsel bazı değişiklikleri gerçekleştirmekle mümkün olacağını düşünüyorlardı. Azerbaycan'da da Batı'nın teknolojisi, ulaşım sistemi, caddelerinin temizliği ve düzeni hayranlık uyandırıyordu.

İncelediğimiz karikatürlerde de Batı'nın şehirleri, yolları, binaları, ulaşım sistemi, dükkanları abartılarak mükemmelleştirilmiş ve imrenerek tasvir edilmiştir. Molla Nasreddin'de 1908 yılında yayınlanan bir karikatürde birer Batı ve Doğu şehri detaylı olarak çizilmiştir. (Ek-16). Şehrin mimarisine bakarak Batı şehrinin Paris olduğunu düşünüyoruz. Karikatürde şehrin semasında uçan değişik boy ve tiplerde uçaklar ve balonlar görülür. Şehrin ortasından geçen nehrin üstünde bir köprü uzanmaktadır. Köprü'nün iki yanında yüksek modern apartmanlar bulunmaktadır. Köprü'nün karşı tarafında kalan tepeye çıkmak için bir çeşit teleferik sistemi vardır. Uzakta bir yerlerde ise bir fabrikanın kocaman bacaları tütmektedir. Köprü'nün girişini iki büyük aslan figürü süslemektedir. Şehrin caddelerinde otomobiller vızır vızır dolaşmaktadır. Otomobillerin içinde kadın ve erkekler birlikte yolculuk ederler. Bir bisiklette de yine bir kadın ve erkek birlikte. Gökyüzündeki bir balonun içinde

kollarını havaya kaldırmış bir kadın bir yandan da elindeki mendili sallamaktadır. Burada işlenen Batı ingesi, teknolojiyi en iyi şekilde kullanan, sanayileşmiş, ulaşım sistemini mükemmelleştirmiş bir Batı ingesidir. Şehrin sokaklarında ne ufak bir pislik ne de sokak hayvanları vardır. Batı, apartmanları, köprüsü ve heykelleri ile mimari ve estetikte de ileridir. Doğu şehri ise aslında bir şehir bile değildir. Eşeği ile bir yerlere gitmek isteyen adam yere düşüp yaralanmıştır. Kafasında bir sarık ve üzerinde geleneksel kıyafetler vardır. Gökyüzünde ise kanatlı adamlar uçmaktadır. Onların uçuşu sanki Doğu'da Batı'daki gibi uçaklar ya da balonlarla uçmanın asla mümkün olmayacağını vurgulamak için alaylı bir şekilde çizilmiştir.

Batı'nın ileriliğinin bu şekilde teknoloji ile tasvir edilmesine edebiyatta da karşılıklıdır. Halide Edip *Turkey Faces West* adlı kitabında iki fotoğraf kullanır. Birincisi 'eski usul pazara gitmek' başlıklıdır ve eşeğe binmiş iki çiftçiyi tasvir eder. 'Yeni usul yol yapımı' başlıklı ikinci fotoğrafta ise bir traktör ilk yol greyderlerinden birini çekmektedir. Halide Edip için traktör ilerlemeyi ve geleceğe açılan yolu, binek hayvanları da eski usulleri simgeliyordu (Brummett, 2003).

Molla Nasreddin'de 1908 ve 1909 yıllarında yayınlanan iki karikatür ise Doğu ile Batı'nın sokaklarını ve alışveriş usullerini mukayese eder. 1908 tarihli olan karikatürün bir karesinde Doğu'nun dükkanları anlatılır. Dükkanlar pislik içinde bir sokakta yan yana dizilidir. Sokakta su birikintileri ve çöpler vardır. İnsanların yürümesi için yapılmış bir kaldırım bile yoktur. Dükkan sahiplerinden biri elinde içi su dolu bir kabı sokağın ortasına boşaltırken görülür. Dükkanların içi de yıkık dökük ve temizlikten uzaktır. Resmedilen üç mekandan biri erkeklerin içki içtiği bir meyhane ya da kahvehanedir. İkincisi elinde birşeyler dokuyan bir adamın dükkanıdır. Üçüncüsü ise iki kazanda yemek pişirilen pek de temiz olmayan bir lokantadır. Sokakta alışveriş yapan kimse gözükmemektedir. Karikatürün ikinci karesinde ise

Batı dükkanları anlatılır. Burada dükkanlar temiz bir caddede yan yana konumlandırılmıştır. Tertemiz olan caddede düzgün bir kaldırım vardır. Dükkanların birinin vitrininde çeşit çeşit saatler sergilenmektedir. Önünde iki erkek kimin içeriye daha önce gireceği ile ilgili olarak birbirine nezaket gösterirken resmedilir. Yandaki dükkanın raflarında top top dokumalar vardır. Vitrininde ise lüks bir şapka sergiler. Dükkanın önünde modern kıyafetleriyle bir kadın içeri girmek üzeredir. Bu iki kare Doğu ve Batı'nun iktisadi hayatları hakkında ipuçlarıyla doludur. Doğu'da herhangi bir üretim yoktur. Erkekler kahvehanede vakit öldürür. Diğer dükkanlar da sanayiye dayalı üretimin ürünlerini satan yerler değildir. Zaten sokakta alışveriş yapan da yoktur. Batı dükkanlarının vitrinlerinde ise sanayi ürünleri boy gösterir. Batı teknolojisi, kendini saatler ve dokuma tezgahı ürünü kumaşlarla gösterir. Üretime bağlı olarak tüketim de artmıştır. Kaldırımlarda alışveriş yapan insanlar vardır. Üstelik bunlar sadece erkekler değildir. Kadın da hem işgücüne katılarak hem de tüketici olarak kapitalist Batı ekonomisinin bir parçasıdır (Ek-17).

Molla Nasreddin'de 1909 yılında yayınlanan başka bir karikatür de yine Doğu ve Batı sokakları üzerinden farklı yaşam biçimlerini ve alışkanlıkları tasvir eder. Tüm karikatürlerde olduğu gibi burada da Doğu ve Batı'nın farklılıkları abartılarak hem Doğu'nun geri kalmışlığı eleştirilir hem de Batı'ya duyulan hayranlık ortaya konur. Birinci karede yanyana dizili iki katlı binalar, düzgün kaldırımlar ve küçük taşlarla döşenmiş bir yol vardır. Karikatürist kaldırım ve yolun taşlarını üşenmeden tek tek çizerek bunların ne kadar düzgün olduğunu adeta iyice vurgulamak istemektedir. Kaldırımında yürüyen modern giyimli, şapkalı erkekler ve bir kadın vardır. Binalardan biri kütüphane diğeri okuma salonudur. Buralara giden kimselerin ellerinde kitaplar veya okul çantası benzeri çantalar vardır. Yoldan geçen iki adamdan birinin koltuk altında bulunan bir çeşit evrak dosyası göze çarpar ve bu kişilerin işadamı olduğu izlenimini

uyandırır. İkinci karede çizilen sokak ise tam bir kargaşa içindedir. Sokak su birikintileri ve çöplerle doludur. Binalar tek katlı toprak binalardır ve herhangi bir simetriden yoksundur. Büyük bir su birikintisinin başında bir çocuk suyla oynamaktadır. Başının üstündeki tepside yiyecek satan adam dışında hiç kimse bir işle uğraşmıyor gibi gözükmemektedir. Başında takke olan bir adam sokak ortasında namaz kılar; sarıklı bir adam dizlerinin üstüne koyduğu Kuran'ı okur; onun yanında ise ney üfleyen ya da nargile içen bir adam vardır. Yine başında takke olan dördüncü bir erkek de sokaktaki bir çuvalın üstünde gözleri kapalı oturmaktadır. Arkası dönük çarşafly bir kadın onların önünden geçerek uzaklaşmıştır. Burada doğrudan bir din eleştirisi olmamakla beraber sokaktaki karakterlerin tembelliği ve Batı'daki gibi okuma ve üretme ile meşgul olmayışları eleştirilmektedir (Ek-18).

Görüldüğü gibi karikatürlerin Batı'ya yaklaşımını bir aşk-nefret ilişkisi olarak tanımlamak hiç de abartılı bir yaklaşım olmaz. Batı bir yandan iktisadi ilişkileri, teknolojisi, mimarisi, kadının toplumdaki rolü ile bir ilham kaynağı iken öte yandan da bu üstünlüğünü başka toplumları sömürmekten alan ve daha fazla sömürmek için kullanan açgözlü ve saldırgan bir emperyal güçtür. Günümüzde de Türkiye'nin Batı'ya yaklaşımını bu iki tema belirlemeye devam etmektedir. Bir yanda ABD ve AB'yi Türkiye'yi zayıflatmaya, bölmeye çalışan güçler olarak tanımlayan söylem, diğer yanda AB üyeliğinin Türkiye'nin çağdaşlaşması ve demokratikleşmesi için şart olduğunu iddia eden söylem bir arada üretilmektedir.

EĞİTİMDE MODERNLEŞME

Türkiye'deki eğitim reformu Osmanlı Devleti'nin güç dengesindeki değişmeyi telafi etmek için açtığı Avrupa tarzı askeri okullarla başladı. Mühendishane-i Berr-i Hümayun ve

Mühendishane-i Bahr-i Hümayun bunlardan sadece ikisidir. Bunlara ilaveten Askeri Tıp okullarının da kurulduğunu biliyoruz. Osmanlı Devleti 19. Yüzyılın sonunda orta öğretim sistemini düzenledi ve eski öğretim metodlarını bırakarak yeni usul okulları kurdu. Bu, düzenli eğitime yönelik önemli adımlardan birisiydi. Hatta Mustafa Kemal'in eğitim hayatının başlangıcında bile bu yeni metod eğitim önemli seçim olarak ortaya çıkmıştır. Babası, Şemsi Efendi'nin kurduğu yeni metodla öğreten okula gitmesini isterken annesi mahalle mektebini tercih etmektedir. Örgün eğitim sistemi ve düzenlemelerinin de başladığı bu dönem Türkiye Cumhuriyetini kuracak siyasi elitlerin yetişmesi için gerekli zemini hazırlayacaktır. Vakıf sisteminin bozulmasıyla ekonomik problemleri yaşayan medreseler ve mahalle mektepleri günden güne itibarlarını yeni okullara kaptırırlar. Osmanlı Devleti'ndeki bu yenileşme hareketinde eğitim gören öğrencilerin bir çoğu maalesef Çanakkale Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı'nda hayatını kaybeder. Mustafa Kemal Atatürk Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduğunda Anadolu nüfusunun çoğunluğu okuma yazma becerisine sahip değildi. Her ne kadar o günlere ait sağlıklı sayısal bilgi olmadı için bu bilgiyi ispatlamak mümkün olmasa da savaşların yaptığı yıkım ortadadır. Atatürk 6 Mayıs 1920'de Maarif Vekaleti'ni kurarak milli bir eğitim anlayışının oluşturulmasını istedi. Hatta bir eğitim ordusu kurabilmek için öğretmenlerin ve öğrencilerin askerlik hizmetini erteleme kararı aldı. 15 Temmuz 1921'de bu konuyu görüşmek üzere bir Maarif Kongresi toplanmıştır. 1924 yılında uygulanan Tevhid-i Tedrisat kanununun temelinde de tek elden bu eğitimi yönetmek isteği vardır. 1 Kasım 1928'de Latin alfabesine geçildiğinde önemli bir adım atılmıştır. Artık bütün topluma yeni bir alfabe öğretme dönemidir. Yeni harfler beraberinde yeni bir terminoloji ve kelimeler getirmiştir. Alfabe değişikliği ile birlikte Türkçe'deki Arapça ve Farsça kökenli kelimeler dilden çıkarılmaya çalışıldı.

Eğitimin ana unsurlarından birisinin öğrenciler olduğu unutulmamalıdır. Akbaba dergisinin bir karikatüründe eğitim ve Mustafa Kemal Atatürk başka bir boyutuyla ele alınıyor. Okul tatilleri başlığını taşıyan bu karikatürde bir öğrenci ve yetişkin yer almaktadır. Elinde tuttuğu kitapla öğretmen olduğu anlaşılan yetişkin fakirlikten olsa gerek ki pantolunda da bir yama var. Bu bize ayrı zamanda öğretmenlik görevini üstlenen kişilerin imkanlarının ne kadar sınırlı olduğunu da göstermektedir. Öğrenci sırtında çantasıyla tipik giyime sahiptir (Ek-19). Öğrenci Öğretmen'e şöyle söyler:

-Acaba Mustafa Kemal Paşa gelirse mekteb (okul) kaç gün tatil olacak?

Yönetici kadrolar ne kadar eğitime odaklanırsa odaklansın öğrencilerin tabiatının değişmediğini görüyoruz. Ancak öğrencinin yaşı ile öğretmenininki arasındaki açık fark ilginçtir. Bu konunun esasında hem Azeri hem de Türk eski sisteminin en önemli özelliklerinden biri olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Eski eğitim sistemindeki öğrencilerin yaş ortalamasının her iki ülkede de yüksek olduğu bilinmektedir. Bunu destekleyen ikinci karikatürde öğrencinin yaşının ne kadar büyük olduğu görülmektedir. Bu karikatürü açıklamadan önce Akbaba'nın oluşturduğu iki kategoriyi belirtmekte fayda var. Akbaba karikatürlerinde üretim odaklı olarak faal ve gayri faaller ibaresini kullanmaktadır. Her konuda üreten insanın modernleşme sürecine katkısı bulunacağını düşünüyorlardı. Bundan yola çıkarak karikatürün başlığı "Mektebe başlayan gayri faallere dair" olarak verilmiş. Yaşı oldukça geçmiş zaman zaman bıyıklı zaman zamansa sakallı bir adamın aferin alınca, izin alırken, mektebe giderken, derse çalışırken, ceza beklerken, falakada hallerini göstermektedir. Burada dikkatimizi çeken sadece eğitim yaşı değil; eğitimdeki cezalandırma ve mükafat yöntemlerini de görmekteyiz. Disiplinin genel anlamda kademe kademe şekillendiğini de bu karikatürde görmek mümkün. Ancak buradaki hallerin çoğunluğunun cezalandırma odaklı oluşu da eğitimin korku odaklı olduğu intibarı veriyor

(Ek-20). Ceza ve disiplin temasının eğitimin ana problemi olduğunu ve modernleşme sürecinde en çok sorgulanan konulardan birisi olduğunu Akbaba'daki başka bir karikatürde daha görüyoruz. Türk toplumunun eğitim sürecinde öğrencilerin öğretmene teslim edilmesi sürecinde, "eti senin kemiğ benim" tabiri bunun bir göstergesidir. Hatta dayanın Cennet çıkma olduğu ya da öğretmenin vurduğu yerde gül bittiği gibi yaklaşımlar mevcuttur. Ancak Avrupalı eğitim metodunda öğrenci ve öğretmen arasındaki fiziksel teması minimumuna indirilmesi söz konusu olmuştur. Bu bir nebze olsun öğretmenin toplumdaki yerinin farklılaştırılması ile de ilgilidir. Osmanlı döneminde toplumun merkezinde bulunan ve çok saygı duyulan müderris bu tavrını Cumhuriyetin ilk yıllarında da korumuştur. Akbaba'da bu konuyu ele alan ve çok güzel özetleyen bir karikatürde bir baba ve oğlu yanyana duruyor (Ek-21).

Baba: -Oğlum, bir daha bana hocam beni dövdü diye şikayet etme! Dayak Cennet'ten çıkmadır, anladın mı?

Oğlu: -İyi birşey olaydı Cennet'ten çıkarmazdı ya bey baba!

Türk modernleşme projesi esasında bir parça da pozitivist yaklaşımı benimseme meselesidir. Bu, toplumun bütün kurumlarında görülmüştür. Yeni eğitim anlayışı bu konuda hassas davranmıştır. Akılcılıktan yoksun bir yaklaşımın Türkiye'nin modernleşmesine engel teşkil edeceği düşünülmüştür. Laiklik ve pozitivism öğrencilere bütün derslerde aktarılmaya çalışılmıştır. Bu zihinsel kurguyla şekillenen beyinler bütün derslere böyle yaklaşmaya başlamışlardır. Akbaba'nın bu konuyu ele alışını da dikkate değer. Karede bir masada oturan eski usul giyinmiş sarıklı ve cübbeli sakallı bir imam, arkasında Mustafa Kemal Atatürk olduğunu

düşündüğümüz bir resim ve karşısında fesli bir öğrenci vardır (Ek-22). Ulum-ı diniyye imtihanında başlığı taşıyan karikatürde hoca öğrenciye sorar:

-Oğlum, kuyuya fare düşse ne yaparsın?

-Kedinin kuyruğuna ip bağlayıp kuyuya sarkıtırım efendim!

Esasında hoca'nın sorusunun temelinde İslam'a göre fare düşen kuyunun nasıl temizleneceğidir. Ama öğrenci soruyu din yönünden bakmadan sadece bir problem olarak değerlendirir. Bu da laikliğin ne derece öğrenci mentalitesini şekillendirdiğini göstermektedir. Akbaba karikatürleri içindeki en çarpıcı örneklerden bir tanesi de ağaç bayramı başlığını taşıyor. Esasında modernleşmenin içeriğinin yarusıra şekilciliği de taşıdığına bir göstergesi olarak bu örneği sunmak istiyoruz. Ağaç bayramları o dönemde ülkenin ağaçlandırılmasını hedefleyen düzenlemelerden birisiydi. Ancak ülkedeki ekonomik durum bütün insanların ağaç alıp dikmesini sağlayacak durumda değildi. Bazı şehirlerde insanlar buna imkan bulurken bazılarında sadece şekil olarak yerine getirebiliyorlardı. Bu karikatürde 13-14 yaşlarında iki öğrenci görülüyor. Birisinin giyiminden yeni usul okullara devam ettiğini diğersinin de eski usul okula gittiğini anlıyoruz. Aralarında şöyle bir konuşma geçer:

-Bu fidanı nereden buldun?

-Babamdan gizli bahçeden söktüm

-Ben de kazmayı evden aşardım.

Yüzlerindeki muzip gülümseme de farklı yöntemle çalışan iki okul olmasına rağmen çocuk olarak iyi anlaştıklarını ve ağaç dikme işini sadece şekilde tamam olması için yaptıklarını görebiliyoruz (Ek-23). Türkiye’de eğitim modernleşmesinin sınırlarını çizmeye çalışan bu karikatürlerde devletten halka inen bir yenilik rüzgarı olduğunu görüyoruz. Bu projenin her aşamasında planlandığı gibi gitmediğini, kamusal alanın bütün parçalarına nüfuz etmediğini görüyoruz.

19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan’da başlayan modernleşme hareketlerinin temelinde eğitim olmuştur. Usul-i Cedid adıyla bilinen İsmail Gaspıralı tarafından Bahçesaray’da uygulanmaya başlayan eğitim sisteminin Azerbaycan’da ve Orta Asya’da etkili olduğunu görüyoruz. Öncelikle öğrencilerin Arap harfleriyle okumasını ve yazmasını öğreten bu sistem, zamanla öğrencilerin öğrenim koşullarını da düzenlemeye başladı. Bu eğitim hamlesi yere oturmak yerine öğrencileri sıralara oturtmakla başlayıp dayak ve fiziksel temas dışında cezalandırma sistemi geliştirdi. Hasan Bey Zerdabi, Mirza Fethali Ahundzâde gibi isimlerin önderliğinde yeni usul okulların sayısını arttırmayı amaçladılar. Böylece vakıf sisteminin bozulmasıyla ilerlemesini kaybedip duraklayan eski metodu kullanan medrese sistemine bir alternatif oluşturdular. Azerbaycan’daki bu okullarda sadece Farsça ve Arapça değil aynı zamanda Rusça da eğitim vermeye başladılar. Baskı makinalarının ülkeye girmeye başlamasıyla birlikte edebiyat ve basın-yayında bir patlama ortaya çıktı. Ahundzâde’nin açmış olduğu bu eğitim sistemi eski sistem taraftarlarını ve yeni sistemi destekleyenleri karşı karşıya getirmiş olsa da kendi öğretmenlerini yetiştirecek kadar gelişti. Necef Bey Vezirli, Abdurrahim Bey Hakverdili, Mirza Elekber Sabir, Celil Memmedguluzade, Mehmed Hadi gibi büyük edebî şahsiyetler bu sürecin meyvalarıdır. 1875–1905 yılları arasında Rusların izin vermemesi

yüzünden başka ciddi matbuat faaliyetleri olmaz. Ancak bunlar bile Azerbaycan'da bir uyanışın ilk merhalesi olmaya yetmiştir.

1905'te ortaya çıkan Rus İhtilali üzerine çarlığın ilân etmek zorunda kaldığı kısmi hürriyet bu gibi faaliyetlerin gelişmesine olanak tanımıştır. Yeni matbaalar kurulmuş, gazete ve dergiler çıkarılmış, milli okullar, milli tiyatro ve kültür dernekleri kurulmaya başlanmıştır. Azerbaycan'ın bu modernleşme sürecinde farklı olduğu yön ekonomisidir. Bakü, petrol sanayii sebebiyle süratli bir gelişme göstermiş, kısa zamanda Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet merkezi hâline gelmiştir. 1906-1911 yılları arasında İran'da meşrutiyet hareketi, 1908'de Osmanlı'da II. Meşrutiyetin ilân edilmesi Azeri münevverleri üzerinde derin tesirler bırakmış, onları ümitlendirmiştir. 20. yüzyılın başlarında Azeri aydınları bir yandan bütün Rusya'daki basını - Rusça ve farklı Türk lehçelerindeki yayın - diğer yandan Türkiye, İran ve başka İslâm memleketlerindeki yayınları temin edip okuyordu. Azeri modernleşmesindeki temel taşlarından olan eğitim için belirlenen hedefler çok nettir. Azerbaycan'daki eğitim öncülerinden olan Tağıyev (1993) bunu on üç maddede özetledi:

1. "Her yerde zorunlu ücretsiz ilk okul eğitimini Müslüman kız ve erkekler için" gerçekleştirmek.
2. Okullar "beş yıllık olmalı, buraya 7-12 yaş arası çocuklar toplanılsın, kadınlar bölümü erkekler bölümünden ayrı olarak açılmalı" ve bununla da Azerbaycanlı kızları okula gelmeye teşvik etmek mümkün olsun.
3. Okullarda dersler ana dilinde yapılmalı, "aynı zamanda Rus dilinin eğitimine" de özel dikkat edilmeli

4. İlk okullarda Müslümanlar için verilen dersler arasında: a) Tüm sınıflarda şeriat dersi, b) Ana dili, c) Rus dili, d) Hesap, e) Ülkelerin ve devletlerin coğrafyası, f) Halkın ve devletin tarihi, g) Doğa bilimleri, h) Devlet kanunları hakkında temel anlayışlar, ı) Basit sağlık bilgisi, i) Toprak bilimi olmalıdır.”

5. Bu tür ilk okulları bitirenler sınava girmeden meslek okullarına alınsınlar”.

6. Azerbaycanlılar için meslek liselerinin sayısı artırılсын.

7. Okul her türlü baskıdan bağımsız olmalı”, okul yaşamla beraber gelişmeli, “kendinin eğitim merkezi” gibi yüksek adına cevap verebilsin.

8. Özel okulların açılmasına izin verilsin.

9. Pedagojik meselelerle ilgili toplantıların ve kurultayların düzenlenmesine izin verilsin.

10. Müslüman öğretmenlerin tüm hukukî ve dinî inançları, diğer milletlerin öğretmenleri ile hakları eşit olsun.

11. Öğretmenlerin ataması ve işten çıkarılması öğretmen kurulu ile kararlaştırılсын.

12. Öğretmenlerin maddî durumunun düzeltilmesi için çalışmalar yapılsın.

13. “Halk okulları için öğretmenler okulu grupları artırılсын, ana dilinde olan yeni halk okullarının eğitim plânının talepleri dikkate alınarak onların eğitim projesi yenilensin.”

Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği ile ittifak ederek Azeri Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmasını takiben eğitim modernleşmesinin yönü değişti. Sovyetler Birliği'nin, altındaki müttefik cumhuriyetlerdeki vatandaşlarından mükemmel Sovyet vatandaşı yetiştirmek gibi bir gayesi vardı ve bunu hayata geçirmeye çalışıyordu. Azerbaycan'daki eğitim modernleşmesinin en

derin çatışması eski ve yeni öğretim metodları arasında olmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde bile bu çatışmanın izleri görülür. Molla Nasreddin’de bunu gösteren karikatürlerden birinde yeni öğretim metodu bir tren olarak tasvir edilmiş ve hızla eski usulu temsil eden kişilerin üstüne geliyor. Köhne usulü (eski metodu) temsil eden iki kişi ellerindeki sopalarla bu treni durdurmaya çalışıyorlar (Ek-24). Güç açısından bakıldığında hızlı ve daha verimli öğreten yeni metodun okullarının yükselişi mollaların toplum içindeki itibar kaybının da sebebi oldu. Başka bir karikatür’de yeni metodu temsil eden Avrupalı giyimli bir erkek, kadın’ın temsil ettiği aydınlığa kitaplardan yapılmış bir merdivenden çıkıyor. Eski metodu temsil eden kişi birbirine eklenmiş kumaşlardan oluşmuş ipin kopması yüzünden yukarı çıkamıyor (Ek-25). Kitap ve kütüphanenin kullanımı da modernleşme unsurunun bir parçası olarak görülüyor. Bunda baskı tekniklerinin gelişmesiyle 20. yüzyılın başında kitabın halka inmesinin de etkisi var. Eğitim ile ilgili olarak yapılan eleştirilerden en önemlisi kitap okuma alışkanlığıydı. Molla Nasreddin’deki bu konudaki karikatürlerin birisi dersler başladıktan sonra Rusların kullandığı kütüphane’nin ne kadar dolu olduğu ve Müslüman kütüphanelerinin boş olduğunu gösteriyor. Bu da toplumun modernleşmeye sarıldığı kadar hızlı ayak uydurmadığının bir göstergesi olarak karşımıza çıkıyor (Ek-26). Modernleşme bir anlamda düzen ve tertip olarak da algılanıyor. Molla Nasreddin’de yer alan bir karikatürde Şark düzenini temsil eden Arap harfleri düzensiz dururken Garp düzenini temsil eden Latin alfabesi ellerinde silahlarıyla hazır beklemektedir (Ek-27). Sovyetler Birliği’yle birlikte okulda sıralar ve üniforma sistemin bir parçası haline geldi. Ancak öğrencilerin ve ailelerin bu değişim içinde değerlerini koruduğunun göstergesi olarak Molla Nasreddin’deki ‘oruç tutan kızlar sabah namazını kılıp okula gelirler’ karikatürünü gösterebiliriz. Burada çocukların anne-babalarının baskısıyla ibadetlerini yapıp sabah erkenden okula geldiği anlatılıyor. Bu modernleşme sürecini eleştiren karikatürlerden birisinde hızla gelen tren’in üzerinde “modern inkılap” tabiri

görülmektedir. Tren yolunda bozulmuş bir at arabası ve aradan düşmüş insanlar ve Arap harfleri görülmektedir. Etrafa saçılan Arap harflerinin arasında "Arap alfabesi yolda kaldı" ibaresi görülmektedir. Burada muhtemelen Arap harflerinin modernleşmenin hızını yakalayamadığı ifade edilmeye çalışılmaktadır (Ek-28).

Özetlemek gerekirse Türkiye Cumhuriyeti'ndeki modernleşme süreci Azerbaycan'daki eğitim modernleşmesiyle paralellik göstermektedir. Ancak Sovyetler Birliği öncesindeki modernleşme hareketlerinin halk tabanlı olması ve devlet desteğinden yoksun olarak ilerlemesi Azerbaycan'daki eğitim modernleşmesini Türkiye'den ayırıştıran en önemli özelliktir.

GÜNDELİK HAYATTA MODERNLEŞME

Modernleşme beraberinde toplumun her düzeyindeki değişimi getirdi. Değişimin gündelik hayattaki yansımaları en çok kıyafet, dil, tüketim alışkanlıkları, eğlence ve yaşam biçimi, teknoloji, gelir dağılımının bozulması, toplumsal düzen gibi alanlarda hissedildi. Dönemin karikatürlerinin bu değişimin boyutunu anlatmak için bir tipler ikiliği ya da karşıtlığı sıkça kullandığını görmekteyiz. Bazen bir karikatürü ikiye ayırıp iki karede birbirine zıt iki durumu anlatarak bazen de Doğu ile Batı'yı, eski ile yeniyi temsil eden tipleri birbirleriyle konuşturarak bu ikilik durumu iyice pekiştiriliyordu. Dönemin romanlarında da sık karşılaşılan bu ikilik Batılılaşma karşısında ortaya çıkan sosyal gerilimi ifade eder.

Modernleşme süreci özellikle Türkiye'de bir topyekün Batılılaşma süreci olarak devlet tarafından yönetilen bir proje olarak görülebilir. Bireylerin birbirleriyle iletişiminden kıyafetine kadar devam eden bu topyekün değişim ve yenileşme sürecine ayak uydurmak sanıldığı kadar kolay değildi. Kıyafet sözkonusu olduğunda gardırop değiştirmek suretiyle bunu icra etmek

mümkün iken konuşma dilindeki kelimeler gündeme geldiğinde ise o derece başarılı olmak mevzubahis değildir. Akbaba'daki bir karikatürde de bu dile getirilmiştir. Fesli ve Kalpaklı iki adam karşılıklı konuşmaktadır (Ek-29).

Kalpaklı: Nasıl bey efendimiz, çehre-i acziyeye işbu serpuş-ı milli yaraşmış mı?

Fesli: Evet mon cher (monşer) çehrenize yaraşmış ama, dilinize yaraşmamış... Lisanınız hala bab-ı ali!

Fesli olan kişinin de Fransızca bildiği ve iyi eğitim aldığı her halinden belli ancak değişimi daha yavaş takip etmeyi istediğini çıkarıyoruz. Hızlı değişmeyi menfaati için uygun gören kalpaklı ise maalesef dilini dolayısıyla bir anlamda zihniyetini yenileştirmeye muvaffak olamamıştır. Benzer bir değişikliği konu alan karikatür iki parçadan oluşuyor. Birinci resimin altında "Besim Atalay bey softa iken" yazısını görüyoruz (Ek-30). Resimde sarıklı ve bıyıklı, kirli sakallı şahsı görüyoruz. İkinci resimde "Besim Atalay bey mebus iken" ibaresini okuyoruz. Kalpaklı ve bıyıklı birisi olarak görünüyor. Elbetteki Besim Atalay gibi Osmanlı Devleti'nde doğmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularından olan kişi sayısı az değildir. Onlar değişimi bütün evreleriyle yaşamışlardır. Siyasi modernleşmenin ikinci adımını başlatan elitler arasında yer almış kişilerdir. Seçim ve milletvekilliği önemli bir mevkii olarak yerini korumuştur. Ne var ki Cumhuriyetin ilk yıllarında kadınlar seçme hakkını alamamıştır. Akbaba dergisindeki bir karikatür kadınların ve özellikle de erkeklerin seçimlere yaklaşımını göstermektedir (Ek-31). İntihabat ve Kadınlar başlığını taşıyan bu karikatürde birbirlerine sarılmış kadın ve erkek ayakta durmaktadırlar:

Kadın: Kadınlarda intihab(seçilse) edilse idi ne yapardık?

Erkek: Müntehib-i evvel olurdum, sen müntehib-i sarı...

1934 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınlar seçme ve seçilme hakkını elde ettiler. Bu da meclis'teki ve kabine'deki kadın mebusları ortaya çıkardı. Modernleşme ve kadın bölümünde bununla ilgili noktalar detaylı olarak ele alınmıştır.

İlk Batılılaşma çabalarından itibaren halk arasında görülen bir tepki de Batılılaşma ile gelen lüks ve şatafatlı yaşama karşı olmuştur. Karikatürlerde en çok eleştirilen konulardan biri yoksulluk ve gelir dağılımındaki adaletsizliklerdir. Karikatürlerdeki zengin tipler Batı ve onun temsil ettiği haz dünyasının dışı vurumu haline gelirken yoksul tipler ise modernleşmenin nimetlerinden faydalanamayan geniş kesimler olarak temsil edilmiştir. Molla Nasreddin'de 1923 yılında yayınlanan bir karikatürde caddenin bir yanında Batı tarzı kıyafetleri içinde sohbet eden mutlu, genellikle şişman ve kürk giymiş erkekler resmedilir. Caddenin öte yanında ise yırtık kıyafetler içinde, cılız, yalınayak erkekler, kadınlar ve çocuklar vardır. Öbür yandaki zenginler onların farkında bile değildir (Ek-32). Aynı dergide 1908 yılında yayınlanan bir karikatürde ise halkın sömürülmesi eleştirilir. İneğini sağan köylü bir kadının kovalarında bir boru vardır. Borunun ucu bir masada oturan şişman erkeğin bardağını doldurmaktadır. Kadının kendi çocukları ise bir ağaca bağlanmış, süt için bağırmaktadır. Adamın şişman olarak çizilmesi zenginliğini gösterir. Bu zenginlik de halkın emeğinin sömürülmesinden kazanılmıştır. Modernleşme ile beklenen, bu düzenin değişmesidir (Ek-33).

Yoksulluk Akbaba'da da sıkça işlenen bir konudur. Geçiş toplumu diyebileceğimiz Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında ekonomik problemler daha ziyade memurları zorlamıştır. "Memurlar açlıktan ölüyor" başlığını taşıyan bir karikatürde iki fesli ve setreli düzgün giyimli beyefendinin konuşmasına şahit oluyoruz (Ek-34). Sahnede ölmek üzere duran zayıflamış fakir görüntümlü birisi bulunur.

-Aman kaçalım! Belki vebaya tutulmuştur. Bizi de karantinaya almasınlar..

-Korkma veba değil! Açlıktan ölen eski bir memur..

Ekonomi'nin Türk modernleşmesinin temel taşlarından birisi olduğunu giriş kısmında ifade etmiştik. Bu karikatürde ekonomik yaklaşımın yanısıra sağlık konusundaki düzenlemeler de dikkate alınmalıdır. Açlık ve kamusal düzensizlikler yüzünden vebanın yaygın olduğu kanaatine sahip oluyoruz. Toplum düzeninin sağlanması ve sağlık, modernleşmenin ana unsuru arasında sayılabilir. Karantina modernleşmenin getirdiği disiplinlerden birisidir. Benzer bir sağlık uygulamasını da başka bir karikatürde şöyle görüyoruz: Polis bir yolcuyu durdurmuştur (Ek-35).

Polis: Hani çiçek aşısı için şhadetnâmen?

Yolcu: Nah polis efendi, suratıma yapıştırdım.

Yolcu'nun cevabından anlaşılabilceği gibi yüzünde su çiçeği hastalığını geçirdiğini gösteren izler var. Bu karikatürdeki önemli nokta insanların sağlık durumlarının takip edilmesi ve aşları için belge istenmesidir. Modernleşme, çevreyi ve insanı daha fazla kontrol altına alma süreci olarak burada açıkça ortaya çıkıyor.

Azerbaycan'daki değişime baktığımızda orada da bireylerin değiştiğini görüyoruz. Molla Nasreddin'deki bir karikatür bunun Azerbaycan'da gece-gündüz gibi kısa aralıklarla nasıl olduğunu anlatıyor. Bir karede molla cemaatine hitaben hutbesini hazırlarken görülüyor. Altyazı olarak "gündüz cemaat nazarında" ibaresi var. Molla'nın sarıklı ve cübbeli olduğunu da ifade etmeliyiz. İkinci karede molla fötr şapka, pantolon ve setre ile görülüyor. Yanında Avrupai giyimli bir bayan olduğunu da belirtmek gerekir. Bu karenin altında "gece gezmede" yazmaktadır (Ek-36). Burada insanların modernleşmeyi nasıl algıladığı bir parça netleştirilmektedir. Toplumsal değişime farklı kritikler de getirilmiştir. Molla Nasreddin'deki bir

karikatürde birbirinin yanında yer alan üç bina olduğunu görürüz. İlk ikisi boştur ve üçüncüsü ise tıka basa doludur. Boş olan ilkinin belediye başkanlığı, diğerinin okuma salonu olduğunu görürüz. Dolu olanın ise altında meyhane ibaresi yer almaktadır (Ek-37). Tarihsel olarak baktığımızda bu karikatür Molla'nın değişiminden önce gelir. 1927 tarihli bir karikatürde de benzer bir tema işlenmektedir. Ticaret saatleri başlıklı bu karikatürde yan yana duran iki dükkandan birinin kapısı mühürlüdür. Diğerinin ise kapısının önünde kadınlı erkekli insanlar girip çıkmaktadır. Altta ise şöyle yazmaktadır: kitap mağazaları saat 10'da açılır; şarap dükkanları saat 9'da açılır (Ek-38). Bu ve benzer karikatürlerde üretmeden tüketme kültürü, halkın tembelliği, okuma kültürünün yaygın olmayışı sıkça eleştirilmiştir. Bunun için de en çok kullanılan tipler aylak aylak oturan adamlar, kahvehanede pinekleyenler ya da meyhanede içki içerek vakit öldürenlerdi.

Toplumsal değişim sürecinde halkın artık güven içinde yaşamadığı teması da karikatürlerde işlenmiştir. Bu güvensizliğin mecazi işaretlerinden biri kamu ahlakını tehdit eden kadın imgesiydi. Akbaba'da yayımlanan bir karikatür, sokaklarda dolaşp erkeklerle samimi pozlar veren kadınları gösterir (Ek-39). Karikatürün bir tarafında Pera'da Batılı kıyafetler içinde kadınlar yabancı askerlerin kucağındadır. Öbür tarafta ise Beyazıt'ta daha geleneksel kıyafetler içinde olan ama yine de göğüsleri açıkta, sigara içen kadınlar erkeklerle pazarlık etmektedir. Hafif meşrep ve iffetsiz kadınlarla ilgili bu tür karikatürler bazen ahlaki çöküntüye dikkat çekmek, bazen ülkedeki toplumsal dönüşümün hızını vurgulamak, bazen de namus üzerinden yabancı egemenliği karşısında vatanın bağımsızlığının tehlikede olduğunu anlatmak için çizilirdi. Bahsettiğimiz bu karikatürde kadınların yabancı askerlerin kucağında olması ayrı zamanda ülkenin siyasi, iktisadi ve kültürel olarak Batı'dan bağımsız olamayışını anlatıyordu.

Siyasi modernleşme tarih boyunca teknolojik transferi de getirmiştir. Molla Nasreddin'in teknolojik gelişmenin kültürel bir değişimi beraberinde getirmediği için teknolojinin hakkıyla kullanılmadığı yönünde eleştirel bir yaklaşımı vardır. Tramvay başlığı taşıyan karikatürün ilk karesinde Kolavinski'de bir tramvay gösterilir. Herkes düzenli oturmuştur ve herşey sakindir. İkinci karede Azerbaycan'da bir tramvay gösterilir. İnsanlar üst üste alt altadır. Tramvay'da düşenler ve sarkanların hayli fazla olduğu farkediliyor. İnsanları taşımaktan öte hareketli bir arena havası var (Ek-40). Bütün bunlar göz önüne alındığında teknolojinin kültürünün gelmesinin kendisini getirmek kadar kolay olmadığını rahatlıkla görüyoruz.

Kısaca modernleşme ve Batılılaşmanın gündelik hayata yansımaları karikatüristler için zengin bir kaynak olmuştur. Kıyafet, dil, tüketim ve eğlence alışkanlıkları, yoksulluk teknoloji, sağlık gibi alanlarda ortaya çıkan değişimler karikatürlerde sıkça işlenmiştir. Değişimin tam olmaması, Batı'yı yakalayamama, değişimle ortaya çıkan şizofreni ve ikilik durumu, incelenen dönemde hakim olan ruh halini yansıtmaktadır.

SONUÇ

Bu araştırma boyunca Türk ve Azeri modernleşmesinin izlerini karikatürler üzerinden karşılaştırmaya çalıştık. Projeye başlarken cevap bekleyen en büyük soru modernleşme ve siyasi modernleşmenin ülkeden bağımsız bir karakterinin olup olmadığıydı. Diğer deyişle Orta Doğu'daki ülkelerdeki modernleşme ortak noktalar izliyor muydu? Ya da birbirlerini etkiliyor muydu? Bu soruları cevaplayabilmenin yönteminin karşılaştırmadan geçtiğinin farkındaydık. Ayrıca iktidarların desteklediği modernleşme projeleri altında vatandaşların karşı fikir

bildirmesinin de kolay olmayacağını zannettiğimiz için bu ülkelerdeki alternatif iletişim dilinin karikatürler olabileceğine karar verdik. Araştırmanın sonunda bu kanaatimizde haklı olduğumuzu gördük. Çünkü birçok durumda modernleşme ile birlikte tarih inşa sürecinin de yeniden gerçekleştiğini görüyoruz. Tarihin kütleler halinde inşa edilmesiyle birlikte ayrıntıların yok olup gittiğine de şahit olduk. Sadece büyük gerçeklikler bu inşa sürecinde yerlerini muhafaza edebiliyorlar. Çoğunlukla bu parçalar bile şekil değiştiriyor. Bu günden o tarihlerdeki modernleşme hamlelerine baktığımızda modern bir toplumda olduğumuz için anakronizme düşme tehlikesi de muhtemeldir. Bütün bu tuzakların farkında olarak bu karşılaştırmayı yaptık.

İlk gördüğümüz gerçek, modernleşmenin etken ve edilgen unsurları üzerine bir konum belirleme idi. Genelde devlet ağırlıklı başlayan modernleşme projelerinin tabana inmesinin zaman aldığı görülmüştür. Bu inişin yavaşlığı dönem dönem elite halk arasındaki aracı figürlerin ikili bir düzen içinde değişime ayak uydurmalarına sebep olmuştur. Aynı zamanda taklit ve şekilcilik de modernleşmenin bir yan etkisi olarak karşımıza çıkar. Azerbaycan ve Türkiye'deki modernleşme projeleri iki ayrı döneme ayrılabilir ve bu dönemlerin farklı karakterleri vardır. Azerbaycan modernleşmesinin 1924 öncesindeki adımlarından halktan gelen bir istek olduğunu farketmek zor değildir. Ancak ikinci döneminde devlet kaynaklı bir hareket olduğunu ve genellikle Bolşevik hareketin baskısı altında oluştuğunu da ifade etmek gerekir. Dolayısıyla ikinci evredeki yavaşlamanın ana sebebi halkın vicdanında modernleşmeye ikna edilememiş olması yatmaktadır. Türkiye'ye baktığımızda Osmanlı Devleti dönemindeki modernleşmeyi birinci evre olarak tanımlarsak, ikinci evre de Cumhuriyetin kurulmasıyla başlamıştır. Her iki dönemde de modernleşme projesini başlatanların devlet olması ilk dikkati çeken noktadır. Ama ikinci dönemde Kurtuluş Savaşındaki sıkıntılardan dolayı halkın güçlü olma ve güçlenme olarak algıladığı modernleşmeye ilgisinin daha fazla olduğunu biliyoruz.

Özellikle de Mustafa Kemal Atatürk'ün halkın içine indirme çabalarının fayda verdiğini görüyoruz.

Özetlemek gerekirse karikatürlerin ışığı altında modernleşmenin, başlangıç tarihleri aynı olmasa bile Doğu'da ortak bir hareket olduğunu görüyoruz. Ancak yöresel şartların işleyişinin modernleşmenin gerçekleşmesini farklılaştırdığı dikkatimizi çekiyor. Karikatürlerde gördüğümüz en önemli nokta ise halkın modernleşme ile Batılaşma arasında kurduğu bağlantı idi. Batı kavramı ve bunun tarihsel problemleriyle modernleşmenin birbirine karışması sağlıklı ilerlemeyi engellemiştir. Modernleşme değer ve yargılara uygun olarak planlanmış olsaydı belki de daha başarılı olabilecekti. Değişim ve yeni bir ruhla ilerlemek isteği iki konuda kendini gösterdi. Bunlardan birincisi eğitim ikincisi kadındır. Toplumunu şekillendiren iki ana karakter hep modernleşmenin hedefi oldu. Ailenin birey taşı anne-kadın ve bireyleri hayata hazırlayan eğitim. Kadının eğitimi ve yeri hep tartışıldı. Hatta bu tartışmanın günümüze kadar devam ettiğini izlemek rahatlıkla iddia edilebilir.

En son olarak da şunu ifade etmek isteriz ki, modernleşme bir sonuç değil ancak bir süreçtir. Bitmesini beklemek ya da sonucun görüleceği tarihi beklemek söz konusu olamaz. Türk ve Azeri modernleşmesi farklı siyasi müdahalelerle bu süreci farklı boyutlarda yaşamaktadır ve yaşamaları beklenir. Ancak özündeki hedefin Batı imgesi olması genellikle yanılısamalara yol açmaktadır. Kültürel değerler ve modernleşme arasındaki denge bu yanılısamayla tehlike arzedecek şekilde bozulmaktadır. Korumacılık ve muhafazakarlık kötüyü ve istenmeyeni bile müdafa etmeye başlamaktadır. Bu da beraberinde akıldışı bir içine kapanma durumu ortaya çıkarmaktadır. Böyle durumlarda modernleşme süreci tehlikeye girmektedir. Dengeli ve zamana yayılmış yeniliklerin halkın desteğini göreceği kanaatine ulaşıyoruz. Böylece tabana yayılmış bir ilerlemeyi gerçekleştirmek mümkün olacaktır.

Bibliyografya

Ana Britannica (2004) 'Karikatür maddesi', Cilt 13.

Akman, Ayhan (1998) 'From Cultural Schizophrenia to Modernist Binarism: Cartoons and Identities in Turkey (1930–1975)', içinde *Political Cartoons in the Middle East*. Fatma Müge Göcek (ed.) Princeton: Markus Wiener.

Altstadt, Audrey L. (1992) *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Hoover Institution Press.

Apaydın, Gökçen (2005) 'Modernity as Masquerade: Representations of Modernity and Identity in Turkish Humour Magazines', *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 12:1, 107-142.

Arat, Zehra F. (1998) (Editor) *Deconstructing Images of the Turkish Woman*, Palgrave Macmillan.

Bainton, Roland H. (1947) 'Dürer and Luther as the Man of Sorrows', *The Art Bulletin*, 29: 4, ss. 269-272.

Berkes, Niyazi (2002) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: YKY.

Berktaş, Fatmagül (2002) 'Doğu ile Batı'nın Birleştiği Yer: Kadın İmgesinin Kurgulanışı', içinde *Modernleşme ve Batıcılık*, 275-285, İstanbul: İletişim.

Bozdoğan, Sibel (2002) *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, Studies in Modernity and National Identity, University of Washington Press.

Bozdoğan, Sibel ve Kasaba, Reşat (1997) *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, University of Washington Press.

Brunmet, Palmira (2003) *İkinci Meşrutiyet Basımında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, İstanbul: İletişim Yayınları (Orjinal adı: *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*, 2000, State University of New York).

Buell, Emmett, H. ve Maus, Mike (1988) 'Is the Pen Mightier than the Word: Editorial Cartoons and the 1988 Presidential Nominating Politics', *PS: Political Science and Politics*, 21:4, 847-858.

- Conners, Joan L. (2005) 'Visual Representations of the 2004 Presidential Campaign: Political Cartoons and Popular Culture References', *American Behavioral Scientist*, 49, 479-487.
- Conners, Joan L. (1998) 'Hussein as Enemy', *Harvard International Journal of Press and Politics*, 3:3, 96-114.
- Coupe, W. A. (1969) 'Observations on a Theory of Political Caricature', *Comparative Studies and Society and History*, 11:1, 79-95.
- Cuff, Roger Penn (1945) 'The American Editorial Cartoon- A Critical Historical Sketch', *Journal of Educational Sociology*, 19:2, 87-96.
- Çakır, Hamza (2006) 'Tarihimizin İlk Mizah Dergisi Diyojen'in Kapatma Cezalarına Yine Mizahi Yoldan Gösterdiği Tepkiler', *Sosyal Bilimler Dergisi-Selçuk Üniversitesi*.
- Çeviker, Turgut (1988) *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü 2, 1908-1918*, İstanbul: Adam.
- Çeviker, Turgut (1991) *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü 3, 1918-1923*, İstanbul: Adam.
- Diamond, Matthew (2002) 'No Laughing Matter: Post-September 11 Political Cartoons in Arab/Muslim Newspapers', *Political Communication*, 19:2, 251-272.
- Dougherty, Beth K. (2002) 'Comic Relief: Using Political Cartoons in the Classroom', *Pedagogy in International Studies*, 3, 258-270.
- Dougherty, Beth K. (2003) 'Byzantine Politics: Using Simulations to Make Sense of the Middle East', *PS: Political Science and Politics*, 36:2, 239-244.
- Duus, Peter (2001) 'Presidential Address: Weapons of the Weak, Weapons of the Strong- The Development of the Japanese Political Cartoon', *Journal of Asian Studies*, 60: 965-998.
- El Refaie, Elizabeth (2003) 'Understanding Visual Metaphor: The Example of Newspaper Cartoons', *Visual Communication*, 2:1, 75-95.
- Engel, Barbara Alpern (2003) *Women in Russia, 1700-2000*, Cambridge University Press.
- Fenoglio Irene ve Georgeon François (2000) *Doğu'da Mizah*, İstanbul: YKY.

Gamson, William A. ve Stuart David (1992) 'Media Discourse as a Symbolic Contest: The Bomb in Political Cartoons', *Sociological Forum*, 7:1, 55-86.

Gencer, Mustafa (2003) *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul: İletişim.

Göcek, Fatma Müge (1998) (Editor) *Political Cartoons in the Middle East: Cultural Representations in the Middle East*, Wiener (Markus) Publishing.

Göle, Nilüfer (2002) 'Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine', içinde *Modernleşme ve Batıcılık*, 56-67, İstanbul: İletişim.

Göle, Nilüfer (1998) *Modern Mahrem*, İstanbul: Metis.

Heinzelmann, Tobias (2004) *Osmanlı Kültüründe Balkan Sorunu 1908-1914*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Heper, Metin (1976) 'Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a "Historical Bureaucratic Empire Tradition"', *International Journal of Middle East Studies*, 7:4, 507-521.

Heyat, Farideh (2002) *Azeri Women in Transition: Women in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan*, Routledge Curzon.

Hoffman, Werner (1957) *Caricature from Leonardo to Picasso*, New York: Crown Publishers, s.16.

Hürriyet (2001) TV'deki Stratejist Gerçek Bir Prens, 30.09.2001,
<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/09/30/34987.asp>

Kadıoğlu, Ayşe (1999) *Cumhuriyet İradesi-Demokrasi Muhakemesi*, İstanbul: Metis.

Kalaycıoğlu, Ersin ve Sarıbay, Yaşar (2000) *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşim*, İstanbul: Alfa.

Karpat, Kemal (2002) *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Ankara: İmge.

Katz, Harry (2004) *An Historic Look at Political Cartoons*, Nieman Foundation Reports, 44-46.

Kemnitz, Thomas Milton (1973) 'The Cartoon as a Historical Source', *Journal of Interdisciplinary History*, 4:1, 81-93.

Keyder, Çağlar (1998) '1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu', içinde *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (ed), İstanbul: Tarih Vakfı.

Kocabaşoğlu, Uygur (2002) (Editor) *Modernleşme ve Batıcılık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Serisi*, 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları.

Köker, Levent (1990) *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim.

Kwakkelstein, Michael W. (1991) 'Leonardo da Vinci's Grotesque Heads and the Breaking of the Physiognomic Mould', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 54, ss. 127-136

Lewis, Bernard (2001) *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press.

Lewis, Bernard (1997) 'The West and the Middle East: Is Modernity Western', *Foreign Affairs*, 76:1, 114-130

Mallet, Laurent (1996) 'Karikatür Dergisinde Yahudilerle İlgili Karikatürler (1936-1948)', *Toplumsal Tarih*, No: 34, 26-33.

Mardin, Şerif (1991) *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İstanbul: İletişim.

Meyer, Katherine, Seidler John, Curry, Timothy, Aveni Adrian (1980) 'Women in July Fourth Cartoons: A 100-Year Look', *Journal of Communication*, 30:1, 21-30.

Michelmores, Christina (2000) 'Old Pictures in New Frames: Images of Islam and Muslims in Post World War II American Political Cartoons', *Journal of American and Comparative Cultures*, 23:4, 37-50.

Minix, Dean A. (2004) 'Political Cartoons: A Research Note', *Southwestern Journal of International Studies*, 1:1, 75-81.

Morrison, Susan S (1992) 'The Feminization of the German Democratic Republic in Political Cartoons 1989-1990', *Journal of Popular Culture*, 25:4, 35-51.

Ortaç, Yusuf Ziya (1963) *Portreler*, İstanbul: 1963.

- Schendel, Willem van ve Zurcher, Erik J. (2001) (Editors) *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World*, Library of International Relations Vol. 13, I. B. Tauris.
- Shaw, S., Hourani, A., Karpat, K., Davison, R. Kuran, E. ve Salibi K. (1996) *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul: İnsan.
- Streicher, Lawrence H. (1967) 'On a Theory of Political Caricature', *Comparative Studies in Society and History*, 9: 4, ss. 427-445.
- Swietochowski, Tadeusz (2004) *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tağyev, E.C.(1993) *Azerbaycan'da Mekteb Tarihi*, "Maarif" neşri, Bakü, ss. 78-79.
- Tekeli İlhan (2002) 'Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı', içinde *Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim.
- Tunç, Ash (2002) 'Pushing the Limits of Tolerance: Functions of Political Cartoonists in the Democratization Process: The Case of Turkey', *Gazette*, 64:1, 47-62.
- Wheeler, Geoffrey (1959) 'The Journal Molla Nasreddin and Its Influence on Political Satire in Revolutionary Persia, 1905-19', *Central Asian Review*, 8:1, 16-19.
- Zürcher Erik Jan (1993) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim.

تافتازده اوز گنده

سلان ايه ايعيتي و خانمي

يار بڑده

۱۳۱۳

Inqiltarada

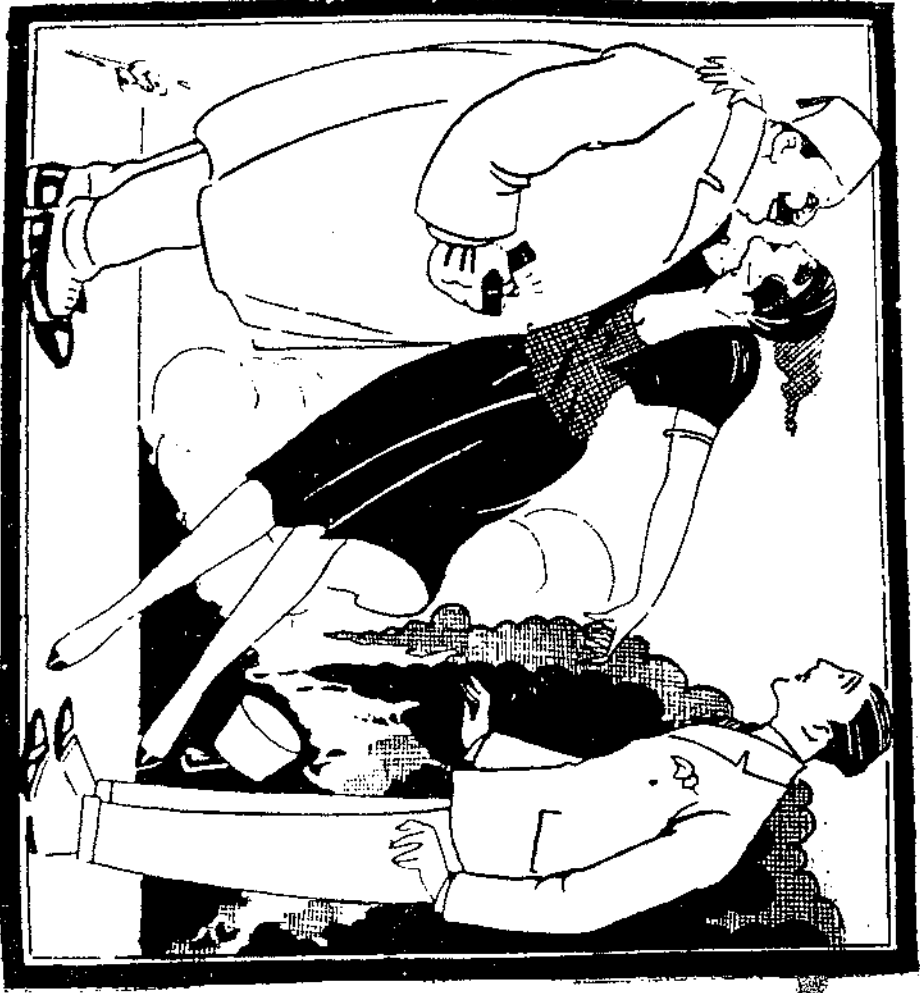
Iranda

Inqilis konsyly

1979-1980-1981

موردي: مظهر نازم

بر مقابله

موردي: مظهر نازم

موردي: مظهر نازم

بر مقابله

موردي: مظهر نازم

...میں نے کبھی نہیں دیکھا...

اگرچہ میں اللہ آت گیتوں جہہ بزہرہ ساری ' در صلہم دار بخدی

توكيوده «هوتى شيمبون» غازيته
اداره كى .

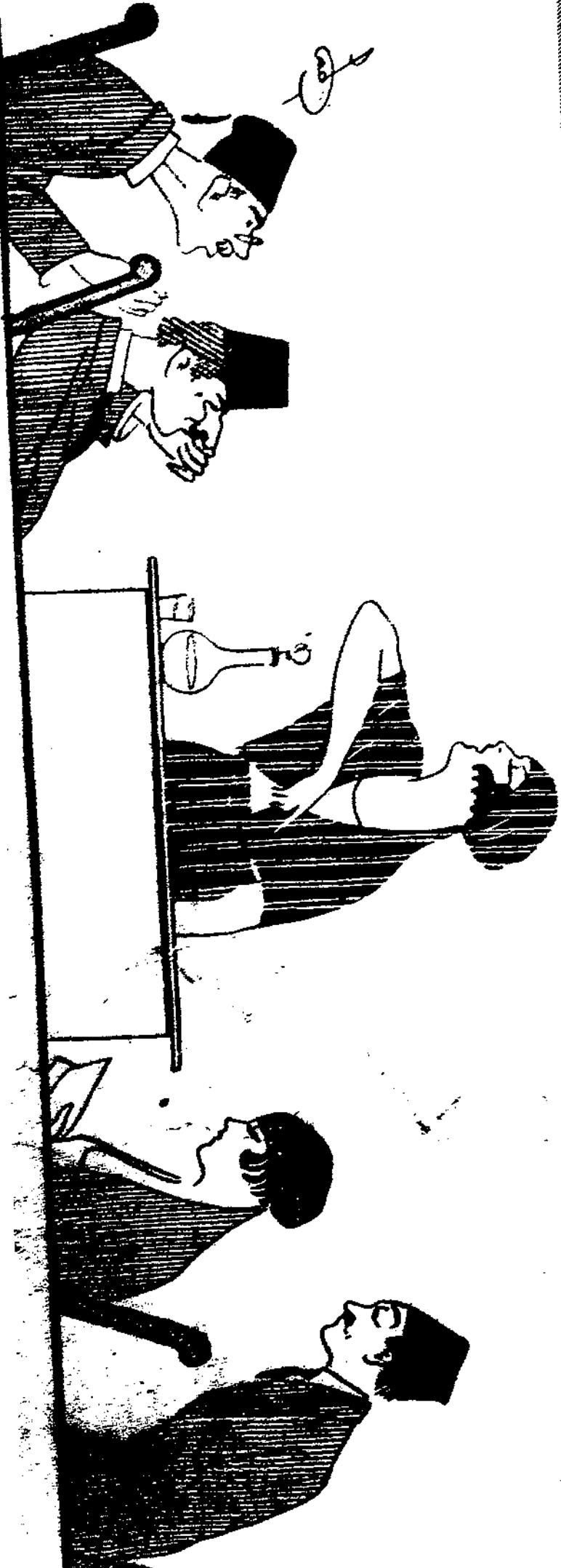
بىر ياپون يادە آروانلار اوزى آپچىق كىشى لىر ايله بىر يىردە ايشلاشك عادت ايله سىيدىلر . او
ياپونىالى لار دىه مسلمانلار كىبى ترقى يە چاتار دىلار (ملا عبد الرشيد ابراهيموف)

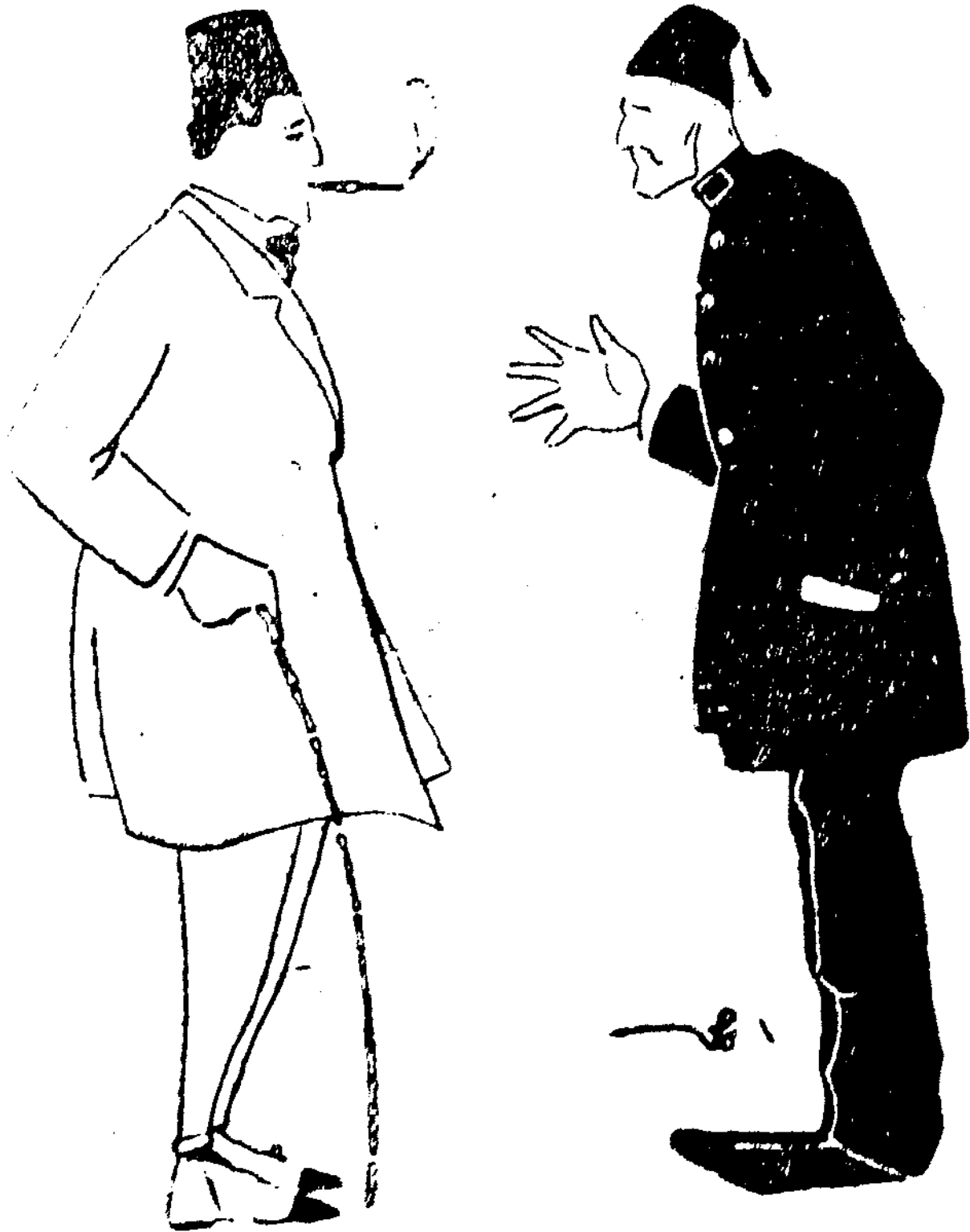
آبونه پدلی : سنه ۱۰۴ نسخه اعتباریه ۱۰۰
آلی آلی ۱۲۵ خروشدور.

بلازایر کسی و نجیبیه کوناری نشر اوانور وایتیرو در محتاج نترتیه سی
نسخه سی ۱۰۰ بازدر

آهار ستانه سی
آب مال چاهه سنده و دار فخر سنده
ماهی : اورخان سیل

خاتۇنلار ئىمىز ناظر اولورسە . . .

ناظرە خانم بورادەلر مى ؟ . . .
 سە يازىم سەت صوكرە تشرىف ايدك، شىمەدى
 كەندىسە كوروجىلر كەلدى !

UT - آى جوڙ اوڻي، ڪوري ڪورن، ايڪي سنڀالڻ
 MATI: AKA TA A. CHREI: CHREI, CHREI, CHREI, CHREI, CHREI.

UT - آى جوڙ اوڻي، ڪوري ڪورن، ايڪي سنڀالڻ
 MATI: AKA TA A. CHREI: CHREI, CHREI, CHREI, CHREI, CHREI.

سنگھار

روزان
روزانه

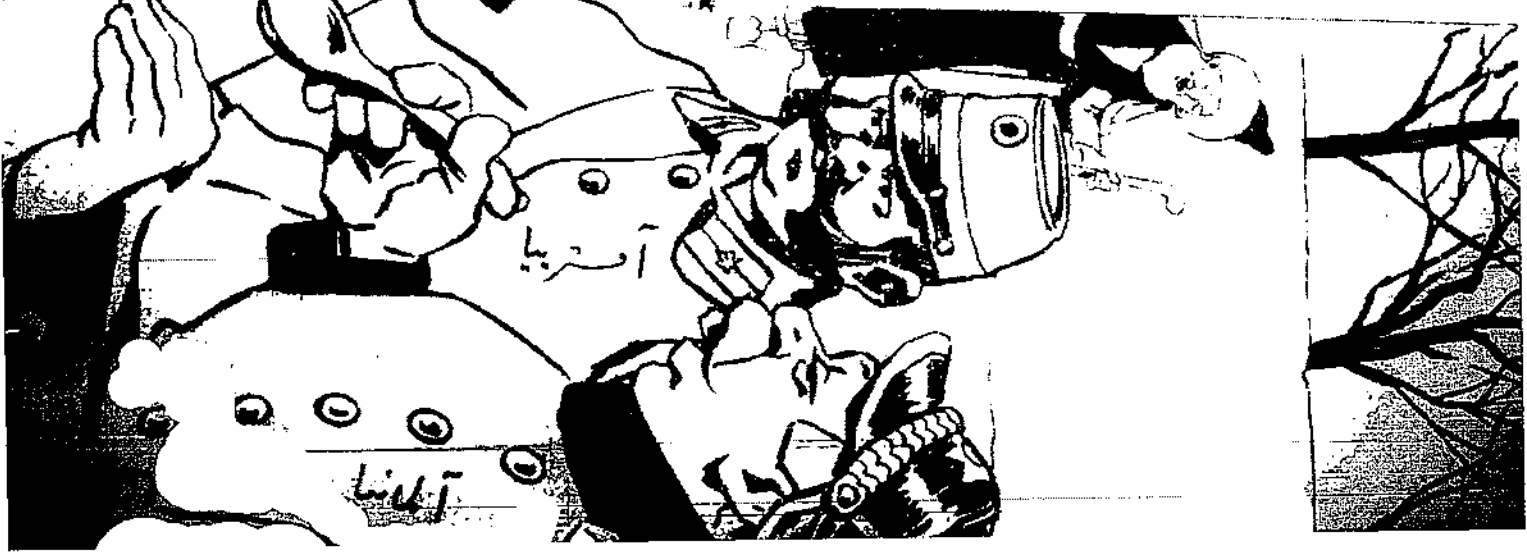

ایتالیا

بولغاریا

اسرائیل

دسیر پول تو نا خلقی

اسرائیل

ایتالیا

کیچی مالیلہ کیچی قازمہ ایله

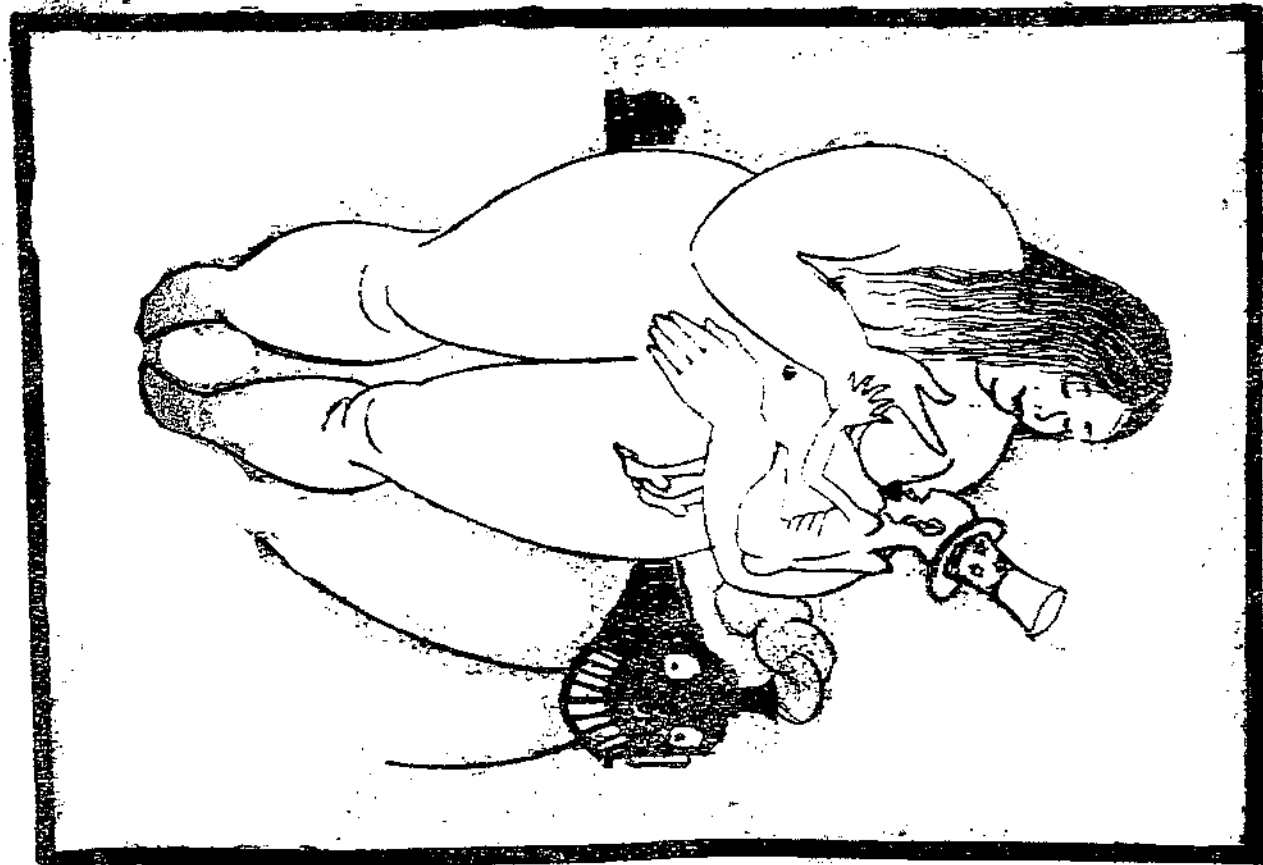
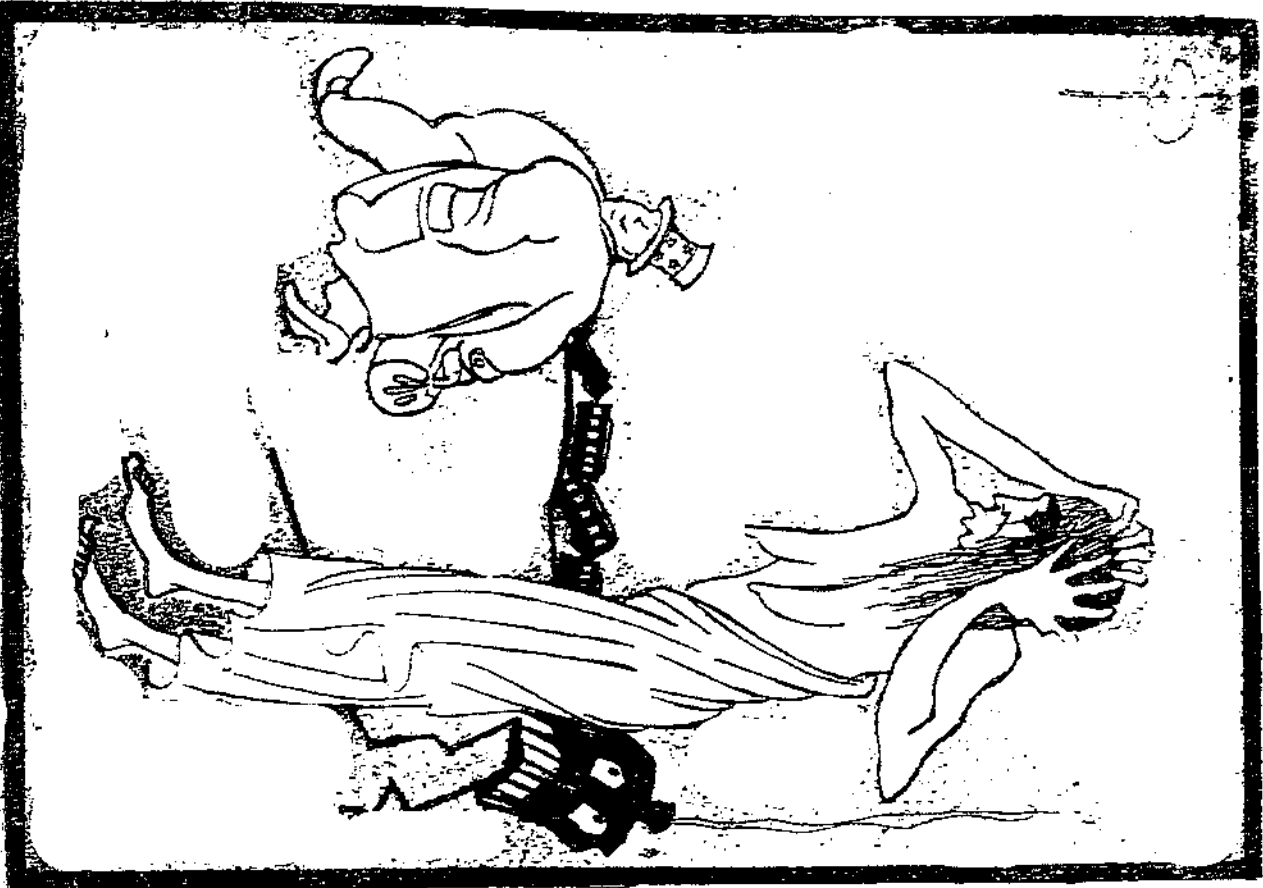
مصوری : رامن

قازمہ لیلر — یکی تورکیه پی بز اعمار ایده جکدک !..

تاریخ : ۱۳۸۵

موضوع : ...

نام استاد :

بورسه ده کی وطندا شلر

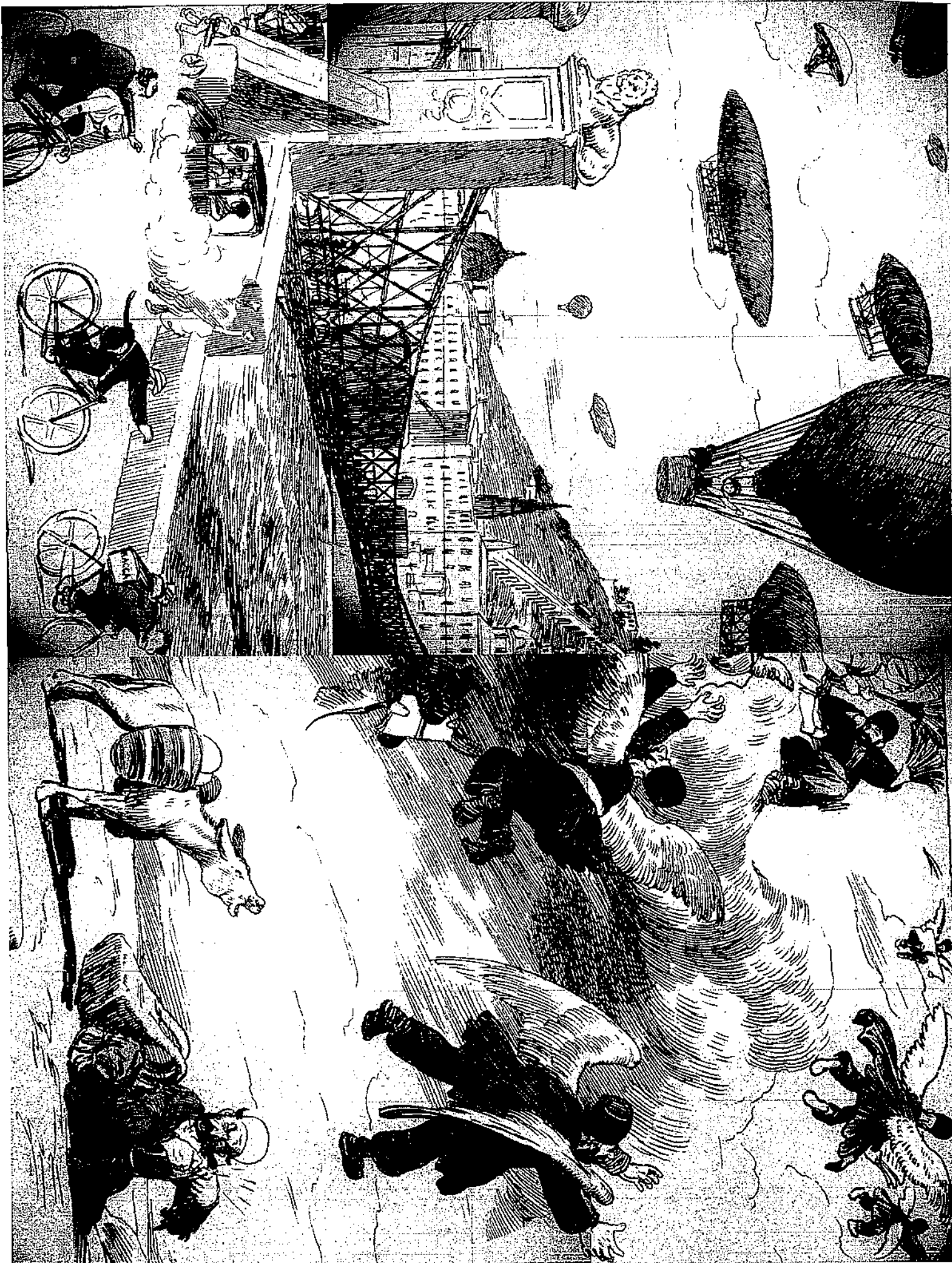
صوری: رامز

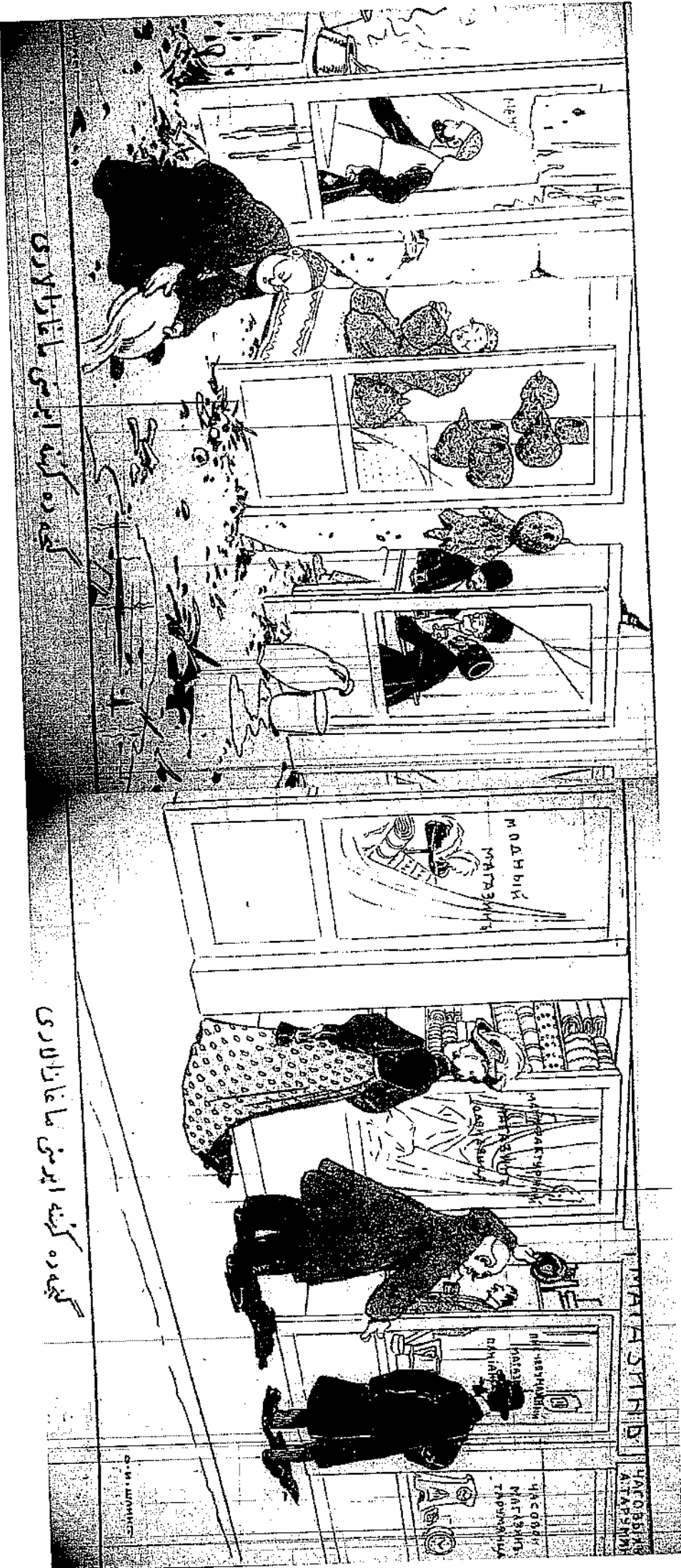

— یاشاسین! —

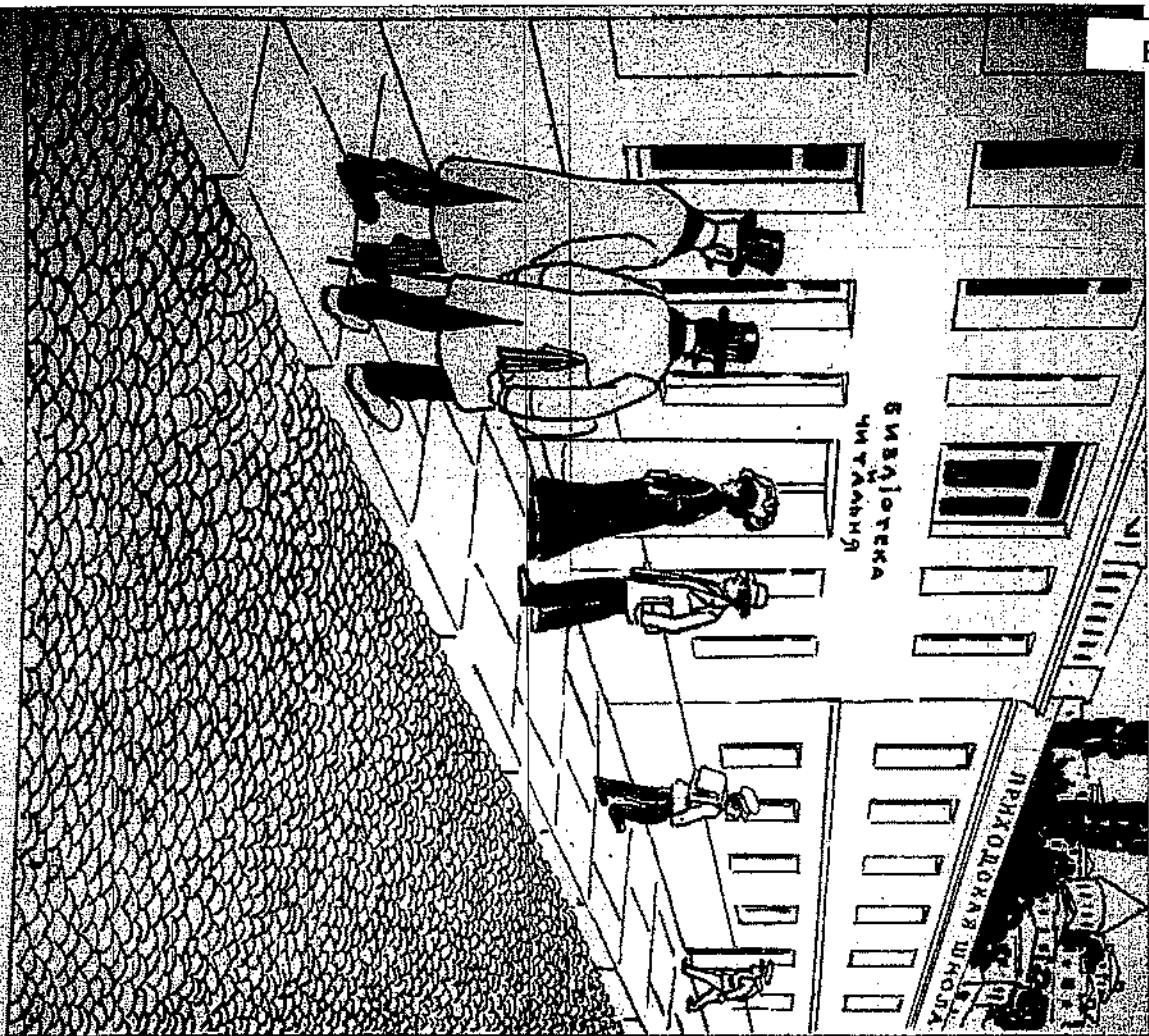
Afganistan birca barmagın yeyində turlanır.

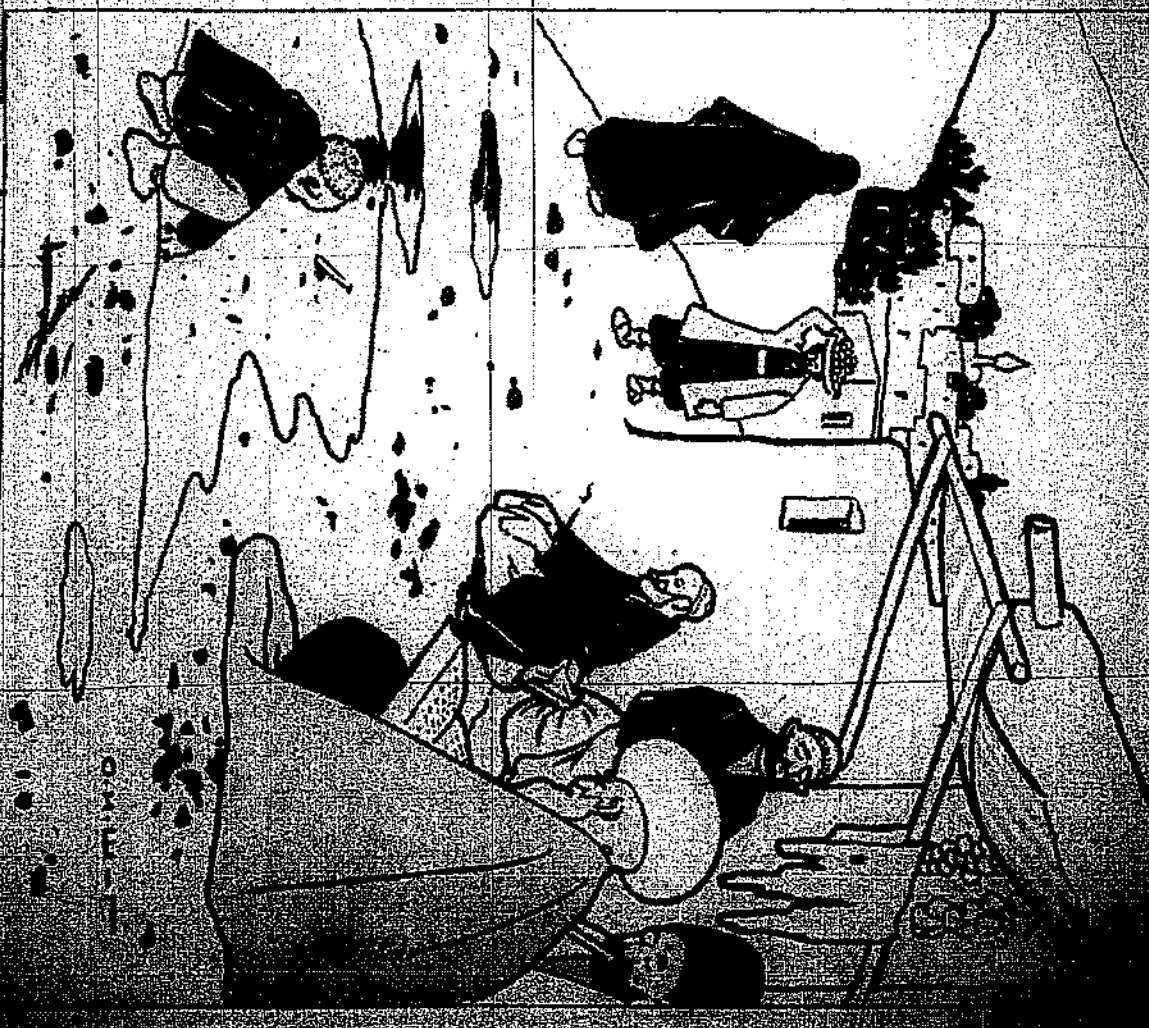

گفته ده گفته ابرینی ماغانا لاری

گفته ده گفته ابرینی ماغانا لاری

Семетанскиот центар на градот

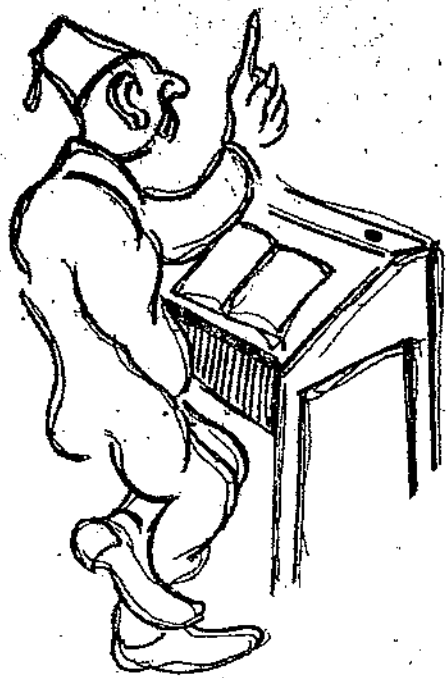

Еден од многумина на градот

مکتب تعطیلبری

عجا مصطفی کمال پاشا کلیرسہ مکتب قاج
کون تعطیل اولہ جق ؟

اذن ایستهرکن

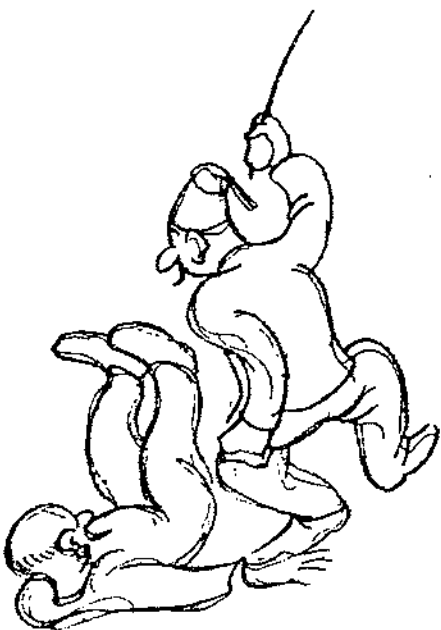
آفرین آلتجه

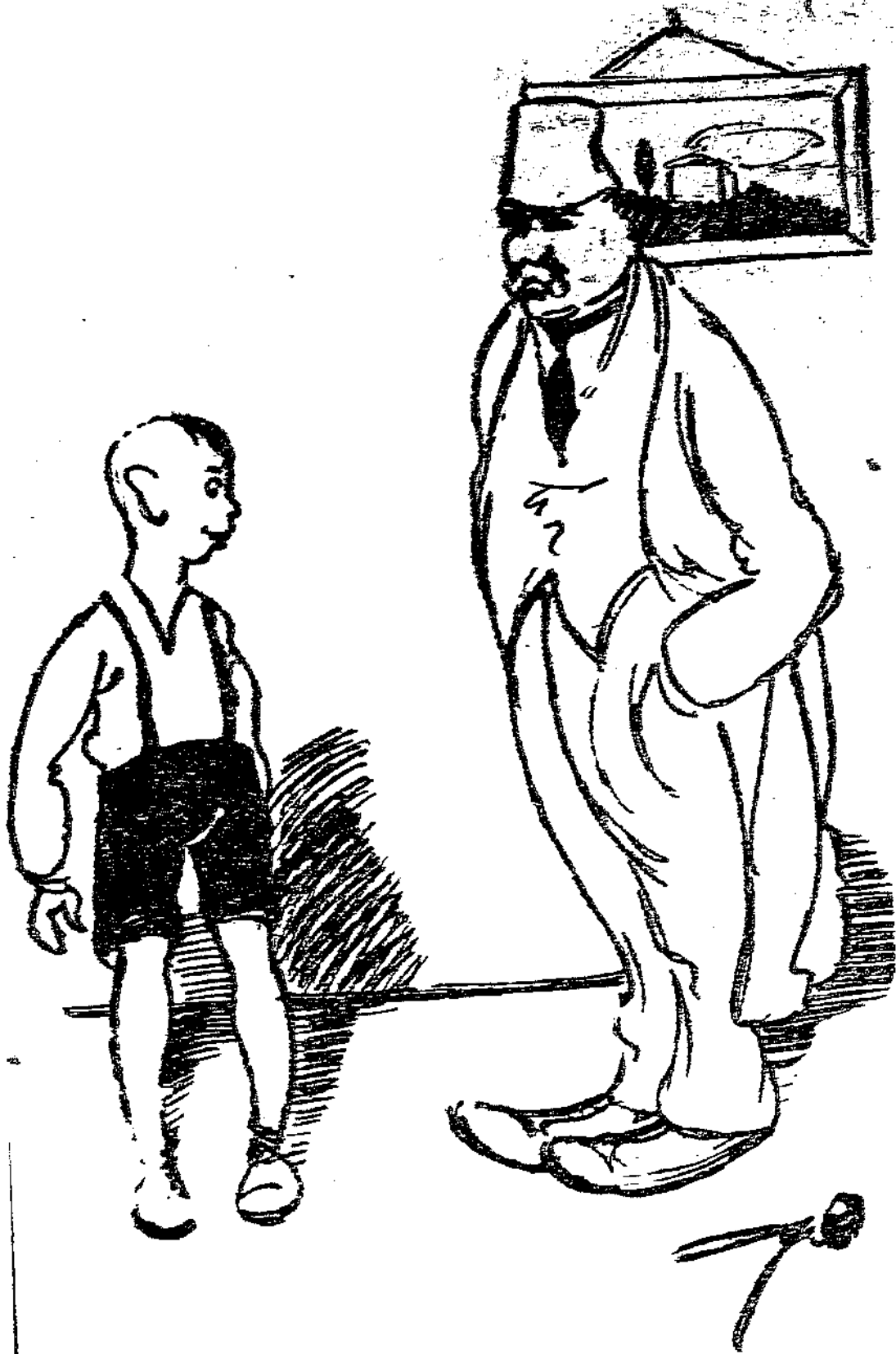
درسه چالیشیرکن

مکتبه کبسه زکن

جزا بکلارکن

— اوغلووم، بردها بکا خواجهم بنی دوکدی دییه
 شکایت ایتمه، دایاق جنتدن چیقمشدر. آکلادکی؟
 — ایی برشی اولسه یدی جنتدن چیقارمازلردی یا
 نک بابا! ..

علوم دینیہ امتحاننامہ

— او علوم دینیہ امتحاننامہ دیکھو، کیا لکھا ہے؟ —

— کیا لکھا ہے؟ تو دیکھو، یہ ایسا عجیب و غریب ہے۔ —

— ہاں، کیا لکھا ہے؟ —

مصورى : راس

اخچ بايرامى

— بوفدائى نزهه بولدىك ..؟
 — بايامدىن كىزى باغچهدىن سو كدىم ا
 — بىده قازمه بى اودىن اشپردىم ..